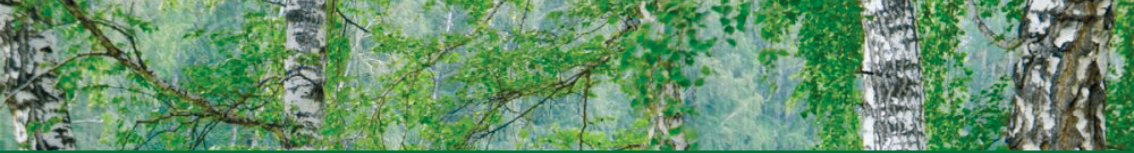

Валерий Цыбиков

ҮЛЗЫ ХЭШЭГТЭЙ ҮЙНЭН

«УЛАСАЙ ТИПОГРАФИ» ГЭНХЭН ХУВИ НИИЛҮҮЛХЭН БҮЛГЭМ
УЛААН-ҮДЭ • 2023

УДК 391(=512.31)
ББК 63.52 (=642) бу
Ц 932

*«2021–2030 онуудта Буряад Уласта буряад хэлэ сахин хугжөөлгэ»
гэһэн Буряад Уласай гүрэнэй программын хэмжээндэ
Буряад Уласай Соёлой яаманай мүнгэн хангай дэмжэлгээр
энэ ном хэблэгдэбэ.*

*Книга издана при финансовой поддержке Министерства культуры
Республики Бурятия в рамках реализации Государственной программы
Республики Бурятия «Сохранение и развитие бурятского языка
в Республике Бурятия на 2021–2030 годы».*

Гадарта: Ивалгын аймагай Халюутын аршаанай хуһанууд.
Валерий Цыбиковэй гэрэл зураг

Цыбиков, В.Д.
Ц 932 Үлзы хэшэгтэй үйһэн / В.Д. Цыбиков – Улаан-Үдэ: АО
«Уласай типографи», 2023 – 64 х.: зураг.

ISBN 978-5-91407-332-6

УДК 391(=512.31)
ББК 63.52 (=642) бу

© В.Д. Цыбиков, 2023
© Национальная библиотека РБ, 2023

УРИД ХЭЛЭГДЭХЭ ҮГЭ

Арадай дархан, мэдээжэ багша, ирагуу найрагша Валерий Дашеевич Цыбиковтэй үнинэй танилшые, олон үзэсхэлэн-гүүдынь хараханшые, тобшо тэдыгээр бэшэһэншые хаа, нэгэ хүн арбан гаргүй аад, ямар олон янзын үйлэ хэрэгүүдые хэды олон аргаар бүтээдэг уран нарин гээшэб гэжэ гайхадагби.

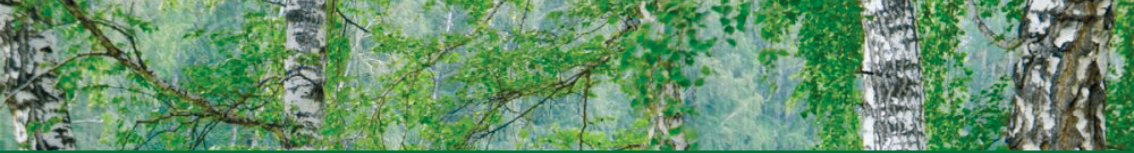
Буряад арадай хэлэгшээр, энэл нүхэрнай бодото «Дүрбэн тэгшэ бэлигтэй, дүүрэн хэшэгтэй хүн» лэ даа. Нара нарандал гэрэлтэһэн шарайтай Валерий Дашеевич хүн зонтой хөөрэлдэхэдөө, үхибүүншые байг, үбгэн түрүүшые болог – хайн зугаагаараа, уран хэлээрээ нягтаар харилсажа шададаг. Ушар иимэхээл уран гартай аад, тон шухалань – багшын, нарилан хүмүүжүүлхы шадабаритай Валерий Дашеевич Цыбиков болбосоролой ажал хэрэгтэ бүхыгөөрөө оролдон, түрэл арадайнгаа заншалта уран нарин ажал хэрэгы олоной дунда дэлгэрүүлхэ, ургажа ябаһан «улаан бургаанадые» тэрээндэ үнэн зүрхэнһөөн дурлуулха, урма зоригынь бадарааха гэхэн дэмбэрэлтэ урлалайнгаа ажал хэрэг таби гаран жэл соо таһалгаряагүй ябуулна.

Арадай дарханай өөрын, олон тоото шабинарайн уран бэлигы гэршэлһэн олон тоото баримтануудтай, гэрэл зурагуудтай энэ барюубшатайхан ном гартаа барижа, иран хаража байхадаа, тон хайшаалтайн гэхэдэ, бэрхэ багша уран бэлигээ шабинартаа хүсэд дүүрэнээр дамжуулжа шадаа гэжэ ойлгогдоно. Эндэхэ хаража үзэхэдэ, Валерий Дашеевич багша Улаан-Үдэ хотынгоо болон хото шадархи хэдэн сэсэрлигүүдэй хүүгэдтэ, дунда хургуулинуудай хурагшадта, дээдэ хургуулинуудай оюутадта, хото хүдөөгэй хургуулинуудай ажалай хэшээл үнгэргэдэг болон нэмэлтэ хуралсалай багшанарта уран бэлигээ заахадаа, арадайнгаа арюун заншал дэлгэрүүлжэ, саашадань зандань сахиха, хүгжөөхэ нангин хэрэгтэ сэгнэшгүй хубитаяа оруулаа гэжэ тэмдэглэхэ хэрэгтэй.

Энэ ном уншаад байхадаа, үйһөөр урлалга буряад арадайгымнай заншалта урлалда, ажалда, ажабайдалда ямар ехэ үүргэ дүүргэнэб гэжэ хүсэдөөр мэдэгдэнэ. Илангаяа үхибүүдые балшар бага наһанһаань болон наһанайнгаа амаралтада гаража, сүлөө сагтай болоһон наһатайшуулышые хургажа болохо юм байна – мүнөө сагта аргагүй хэрэгтэй!

*Сэнгэ РИНЧИНОВ, сэдхүүшэн,
Буряадай соёлой габьяата хүдэлмэрилэгшэ*

ХУҢАХАН

Үгэнь *Чингис Гуруевай*
Хүгжэмынь *Владлен Пантаевай*

Нархан тужын захада
Нахилзана хуһахан,
Жэлэй дүрбэн сагта
Зүһэ шэгээ хубилгана.

Алтан наран соо наадажа,
Арюун агаараар амилан,
Хурын уһаар ундалжа,
Хүхэрэн гоёор ургана.

Наартай үндэр хуһахан
Нанаараа намтай сасуу юм.
Һэбшээ һалхинтай шэбэнэлдэн
Һэршэгэнэн байхань зохид юм.

Дуулим үдэшөөр нютагтаа
Дуугаа дуулан ябахадаа,
Дунхан сагаан хуһаяа
Дүүхэй шэнгээр тэбэригшэб.

Арадай дархан В.Д.Цыбиков түрэхэ гарахын хуһан модонтой түрэлхиин холбоотой гээ һаа, үлүү бэшэ ха. Сагаахан хуһанай удха үзэсхэлэниие зүнгөөрөө мэдэрэн, үнэтэ, эм домтой шанарыень юунһээшье үлүүгээр хүндэлдэг, сэгнэдэг лэ.

Валерий Дашеевич Эхэ газарайнгаа, оршон дэлхэйнгээ хүшэ шэнгээһэн сагаахан хуһанай үйһөөр сасуулшагүй һайхан бүтээл-нүүдые хэдэг. Тиин энэ хэшэгээ зон нүхэдтөө бэлэг болгон, үнэн дэлгэр сэдхэлһээ тараажа ябадаг зантай юм.

Үеымнай нүхэрэй иимэ элбэг дэлбэг бэлэг-хэшэгынь баяр, жаргал асаржа, буян хурылжа байхань болтогой!

*Галина Базаржапова-Дашеева,
Буярадай арадай ирагуу найрагша*

Арадай дархан, мэдээжэ багша Валерий Дашеевич Цыбиков таби гаран жэл соо таһалгараагүй болбосоролой ажал хэрэгтэ бүхыгөөрөө оролдон урлалайнгаа ажал хэрэг ябуулна.

Залуу зандан ябахадаа, 1970-1972 онуудта Совет Армиин зэргэдэ алба гарахадаа, Новосибирск хотодо тудaa. Тэндэл бүхэриг манай хүбүүн дүрэ буялалдалгын барилдаагаар Сибирскэ сэрэгэй тойрогой чемпион боложо тодороо. Урмашаһан манай барилдааша хүбүүн удаань Климентий Тимирязовай нэрэмжэтэ Хүдөө ажахын ехэ хургуулида хурахадаашье хорилгоёо үргэлжэлүүлжэ, 1977 ондо Москвагай ДСО «Урожай» командын бүридэлдэ барилдажа шалгараад, СССР-эй тамирай мастерэй нэрэ зэргэдэ хүртэжэ, Буряад ороноо, Захаамин дай-даяа, тоонто Нуртаяа суурхуулаа бэлэй.

Балшар бага наһанһаань байгаалиин оршондо эрэ болоһон Валера хүбүүхэнэй түрэл байгаалидаа дуратайгаар үргэн үдэһэнийн ойлгосотой. Харин уран наринийн угаа дамжажа ерээл даа – Эсэгийн ехэ дайнай болон барилгын ажалай ветеран 1956 ондо «Буряад-Монголой эрхим барилгашан» гэхэн үндэр нэрэ зэргэдэ хүртэһэн Даша Намсараевич эсэгэн ямаршые ажалда үсэд нэтэрүүгээр оролдохо, угһаан үгтэһэн бэлигээ мүлхэ, өөртөө нюужа ябангүй зон нүхэдтээ хубаалдаха, ургажа ябаһан «улаан бургааһадта» дамжуулха гэхэн захяа заабарияа Валера хүбүүндээ шэлжүүлэн дамжуулжа шадда гэжэ мүнөө бидэ элээр харанабди.

Эдэ бүгэдые сээжэдээ шэнгээжэ абаһан, ухаан-даа бүхөөр хадууһан Валерий Дашеевич үнгэрһэн зуун жэлэй 90-ээд оной сагые ухаан дундаа ойлгожо, сэгнэжэ найнаар үзэхэдөө, түрэл арадайнгаа заншалта гар урлал одоол хүгжөөхэ сагнай ерэбэ гэжэ уран бэлигээ уудалан гаргажа эхилээ. СССР

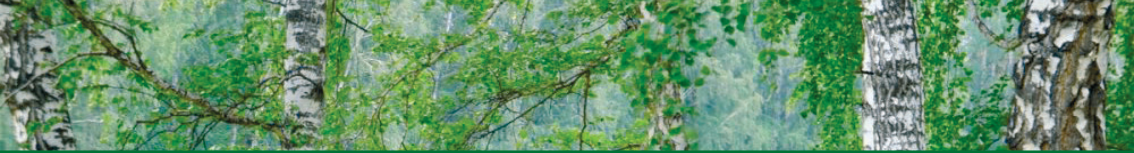
Арья-Баалын хуһан
Санага. 2022 он

Цыбиков Даши
Намсараевич (1916–1993)

Захаамин Нуртада
бэлдэгдэһэн үйһэн

«Ивалга» ДК-да үзэсхэлэн
нээлгэн, 2022 он

«Хонхинуур-жэнгинүүр
хоршогонухайнуудай» хатар, 2003 он

Ламажап
Банзарханов

гэжэн Зүблэлтэ гүрэн түрэмнайшые халан бутаржа, хүндэхэн саг буужа ерээ бэлэй. Тиихэдэ, илангаяа үхибүүд хүндэ байдалда орожо, сүлөө сагаа яажа үнгэргэхээ ойлгожо ядашоод байгаа. Эдэ бүгэдые хаража байхадаа, Валерий Дашеевич үхибүүдые юрыншые гэхэдэ, даншые хүнгэн бэшэ хэрэгтэ – үйһөөр урлалгада хургаха гэжэ шиидээ. Тэрэ үедэ багшын мэргэжлэй дээдэ хургуулиин үнэмшэлгэшые абанхай байгаа.

Үхибүүдтэй хүдэлжэ эхилээд байхадаа, Валерий Дашеевич үшөө хажуугаарнь Доржо Банзаровай нэрэмжэтэ багшанарай болон Зүүн Сибирийн технологическэ дээдэ хургуулиин оюутадта, багшанарай мэргэжлээ дээшлүүлдэг дээдэ хургуулида, аймагуудай олон хургуулинуудта ошожо, арадай гар урлал тухай элидхэлнүүдые уншажа, мастер-хэшээлнүүдые үнгэргэжэ байгаа. Эндэ онсолон тэмдэглэхэдэ, 2005 ондо Валерий Дашеевичэй хүтэлбэри доро «Эндэхи нютагай байгаалиин үндэһэн зүйлнүүдээр урлаһан бүтээлнүүд» гэһэн мэргэжлээр ВСГТУ-гай оюутад хуража гараа юм.

Валерий Дашеевичэй «ургажа ябаһан улаан бургааһадтай» ябуулһан эдэбхитэй ажал үрэ дүнтэй байжа, үндэрөөр сэгнэгдээ. Үндэһэн арадайнгаа заншалта гар урлалые хэргээжэ, залуу үетэндэ уг залган дамжуулжа байһанайнгаа түлөө 1992 ондо «Арадай дархан» гэһэн үндэр нэрэ зэргэдэ хүртөө бэлэй. 1994 ондо үнгэргэгдэһэн «Духовное возрождение России» гэһэн Бүхэроссийн үзэсхэлэндэ Улаан-Үдын 37-дохи хургуулида эмхидхэһэн «Хуһанай элшэ гэрэл» бүлгэмдэ заадаг шабинартаяа ВДНХ-гай алтан медальда хүртөө юм.

Бүхыдөө Валерий Дашеевич Цыбиковэй үзэсхэлэнгүүд Улаан-Үдэдэ 9 дахин дэлгэгдэжэ,

Базар Тыхеев зээ –
үйнхээ таабайнгаа хэрэг
үргэлжлүүлэгшээ, 2017 он

Бадма Гомбоевна Базарова
– түрүүшын багша, Ородой
Холбооной габьяата багша,
Буряадай соёлой габьяата
хүдэлмэрилэгшээ, 2010 он

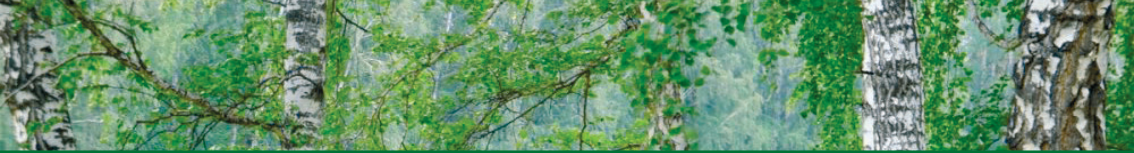
Улаан-Үдн 37-дохи
хургуулида ажалай
хэшээл, 1999 он

республикымнай соёлой ажабайдалда мэдээжэ үйлэ хэрэг болодог бэлэй.

Валерий Цыбиковэй урлалай ажал үндэрөөр сэгнэгдэжэ, 1997 ондо «Буряад Уласай соёлой габьяата хүдэлмэрилэгшээ» гэхэн үндэр зэргэдэ хүртөө. 1999 ондо «Буряад үнэн» Хэблэлэй байшангай үнгэргэдэг «Буряад ороной эрхим хүнүүд» урилдаанай лауреат болоо һэн. 2000 ондо үнгэргэгдэһэн «Сибирийн ба Алас Дурнын 21-дэхи зуун жэлэй урашуул» урилдаанда лауреат болоо. Уран гартай бэлигтэй бэрхэ үхибүүдые хүмүүжүүлжэ, багшанарташыё залан хүтэлэгшэ байһанайнь түлөө «Россиин болбосоролой хүндэтэ хүдэлмэрилэгшээ» гэхэн хүндэтэ нэрэ зэргэ олгоо. Валерий Цыбиков «Россиин эрхим хүнүүд-2010» гэхэн Энциклопедидэ оруулагданхай.

Эндэ онсолон тэмдэглэхэдэ, Валерий Дашеевичэй уран бүтээлнүүд 2008 ондо үнгэрһэн «Заводной апельсин» гэхэн уласхоорондын үзэмжэдэ мүнгэн дипломдо хүртөө, тиигээд эрхим ажалнуудын Москвагай политехническэ музейдэ дамжуулагдаа һэн.

Валерий Дашеевичэй шабинаршыё уран бэлигээ гэршэлжэ, багшынгаа нэрыё дээшнэ үргэдэг. Сокто Дашиев 2019 ондо Томскдо үнгэрһэн уласхоорондын «Уран хүхын найрта» эрхим дархан боложо

Алханын хуһан, 2019 он.

тодороо. Тэрэмнайл 2020 ондо уласхоорондын «Югра-2020» эрхим үйһэшэ дархан болоо. Мэргэн Аюшеев Москвада үнгэрһэн «Хилэгүй эдир наһан» хуралдаанда түрүү хуури эзэлээ.

Үшөө нэгэ һонин баримта дурдангүй гаража болохогүй. Будаадын шажанай барилгада түрүүшынхие үйһэ хэрэглэхые имагтал Валерий Цыбиков дурадхажа, Ивалгын дасанай Ногоон Дара эхын дуганай дотор талые үйһөөр шэмэглэһэн габыятай юм.

2013 ондо Россиин болон дэлхэйн соёлые уг залгуулан сахин хамгаалжа, дэлгэрүүлжэ байһанайнгаа түлөө ЮНЕСКО-гой Хүндэлэлэй грамотаар шагнагдаа. 2014 ондо монгол туургата арадуудай гар урлал хүгжөөһэнэй болон Монгол ороной урашуултай холбоо харилсаа бэхижүүлһэнэй түлөө «Чингис-хаан» медаляар шагнагдаа. Арадай дарханай бүтээлнүүд американска архитектор-шэнжэлэгшэ Джон Неомери гэгшыешье һонирхуулаа. Тиигээд тэрэ «Дэлхэйн арадуудай гар урлал» гэжэ энциклопедидэ Валерий Цыбиковэй ажалнуудые оруулаа.

Захааминай уран зохёолшодой «Уран Дүшэ» нэгэдэлэй, Буряадай Уран зохёолшодой холбооной гэшүүн Валерий Цыбиков ура

«Валерий Цыбиковэй түйсэнүүд» үзэсхэлэн. Үйһэн эндэ тон түрүүн Буряадта аминдаа үзэсхэлэн болгожо дэлгэгдээ. Байгаалин музей, 1997 он.

дархаяа хэхэхээ, багшынгаа ажал ябуулхааа гадна, Буряадайнгаа олондо мэдээсэл тараадаг хэблэлнүүдтэй нягта холбоо барисаа баридаг. Илангаяа хара багааан уншажа ябахан «Буряад үнэнтэйгөө» халуунаар ханилжа, сониндо хори гаран хэшээлнүүдээ, шүлэг дуунуудаа, кроссворднуудаа хэблүүлээ, эндэл юһэн номуудаа хэблэлдэ бэлдээ.

Дуратай хэрэгэйнгээ дэлгэржэ, саашадаашье хүгжэжэ байхыень оролдожо, Валерий Дашеевич дуратайгаар радио болон телевиденидэ ханамжа бодолнуудаараа хубаалдажа байдаг. «FM радио» болон буряад телевидени байгуулагдажа, уран хэлэтэй Валерий Цыбиковтэ ехэ арга боломжонууды олгоо гэжэ тэмдэглэе.

2022 ондо «Буряад оронойнгоо болбосоролой хүгжэлтэдэ горитой хубитаяа оруулһанайнгаа түлөө» медаляар шагнагдаа.

Сэнгэ РИНЧИНОВ

УРАН-ДУШЫН ОШОН

Валерий Дашеевич ЦЫБИКОВТЭ

Зулын үндэр Захаамин
Заларан туяардаг Буряадтам.
Хангайн заха тоонтоһоонь
Харбан гарадаг ухаатан.

Дархан тэнгэрийн үршөөһэн
Дээдын жэнхэни харгыда
Урган ерэһые хургаһан
Уран гартан Валера.

Задарюун согтой сэдхэл дэлгэн,
Зугаа татаад сэнгэдэг,
Жэнхэни зоной заншал үргэн,
Золгон байдаг Цыбиков.

Номо хүдэр тамир соошни
Нуртын хүлдэ тунанхай,
Арюун сэбэр хэлэн соошни
Арадайш заяан манданхай.

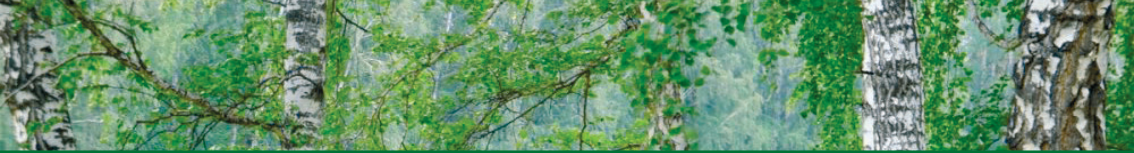
Үйһэн урлал шудалһан
Үндэр солын эзэн хаш.
Урихан тодоор мийэрһэн
Уран-Душын ошон хаш.

Зоной түрүү Захаамин
Золой жолоо алдаагүйл.
Жэнхэни буряад заншалаа
Замай утада мартаагүйл.

Д. Доржогутабай,

*Дээдэ-Хэжэснэг, багша-поэт,
«Алтаргана-2020» – алтан медальтай.*

Хоца Намсараевай нэрэмжэтэ Уран зохёолой музей, 2003 он

ХУҢАНАЙ НЮУСАНУУДТАЙ ТАНИЛСАЯ

Зунай эхин харада хуһанай шэмэтэ шүүһые амталжа таа-шаамаар даа. Хэдышье халуун уларилай байгаа хаань, энэ хэрюун ундан бодо бэеые хэрюусүүлжэ, аятай болгодог. Илангаяа ород арад энэ хаһые ехэтэ хайшаадаг, тиихэдээ хуһанай шүүһые ехэ эмтэй гэжэ хэрэглэдэг. Тиихэдэ уряа урда сарһаа манай угсаата зон хуһанай үйһөөр элдэб амһарта, илангаяа түйсэ хэхэ ехэ дүршэлтэй

Үйһэ бэлэдхэлгэ.
Чингис Хадаев шаби, 2012 он

Хүүгэддэй сэсэрлиг «Радуга» Улаан-Үдэ, 2007 он

байхан. Иимэ амһартын шэнжэ шанар гайхалтай: ямаршые ааяма халуунда хүйтэн уха, һү, тараг, хүрэнгэ, аарса түйсэ соо хээд ябаа һаа, заахашье бүлээдэхгүй, тэрэл һэмүүн зандаа байдаг. Харин хүйтэнэй сагта түйсэ соохи халуун ундан тэрэл зандаа байха. Тонон, хуураһан мяхан түйсэ соо удаан сагта муудахагүй, гутахагүй юм.

Эзэн Богдо Чингис хаанай үеһөө холо урда нүүдэл ажабайдалтай арадууд үйһэн түйсэнүүдые хэрэглэдэг байһан гэжэ олон баримтанууд гэршэлдэг. Үни холодо түйсэ соо орхигдоһон даһһан огто муудаагүй, шиигтээгүй, үнгөөшые хувилаагүй гэхэн жэшээнүүд мэдээжэ. Тиихэдэ иимэ амһарта абаад ябахата, аятай ха юм: эбдэрхэ, бутарха бэшэ даа, хэмжүүрыншые дураараа хэнэ ха юм. Нүүдэл байдалдаа хэрэглэхэдэ, холын аянда абажа ябахата, иимэ амһарта аргагүй аятай гэжэ ойлгожо байгаад, иимэл амһарта урлаагүйдэ аргагүйл һэн бэд даа.

Үйһөөр ганса түйсэ, бэлмэр, торхо, һабья гэхэ мэтэ амһартануудые бүтээдэг бэшэ, ажабайдалда хэрэглэдэг үшөөл олон ондоо янза бүрийн юумэнүүдые хэдэг юм.

Мүн баһа гэр бараагаа, дал дамхуугаа, хото хорёогоо үйһөөр хушадаг байгаа.

Хэдэн дабхараар хушаад, эгээл дээдэ талынь хушахадаа, үйһэнэй сагаан талынь дээшнэ харуулдаг. Иимэ хушалта ямаршые шанга аадар бороондо дуһаалха гэжэ байхагүй, ааяма халуунда хододоо

hэpyoн байдаг. Харин үбэлжөөнэйнгөө гэpые, наpай амитадые байл-
гаха хотоёо үйһөөр хушаад, дээрэнээнэ дэгнэнһээр даруулжа дулаалдаг.

Үйһэндэ зартагайханууд мэтэ толбонуудые хараһан байхат. Тэдээгээрээ хуһан зундаа амилдаг, үбэлдөө онсо шүүһэ суглуулдаг. Хожомоо энэмнай шүлтэ болодог.

Шүлтэ хадаа эм домто бодос юм. Жэжэдхэн бутаргаад, бусалһан уһанда сай мэтээр үйрүүлэн хэхэдэ, тусгаар ундан боложо үгэдэг. Энэ эмтэй домтой ундан гэдэнэ дотор сэбэрлэдэг, хото голгойн үб-
шэнүүдые эмшэлхэдэ туһатай юм. Теэдшые юрэл сай гээд лэ уудаг. Илангаяа мүнөө сагта эдээ хоолой сэнгүүдэй үдэртөө нэмэжэ байха-
да, ой тайгынгаа хэшэг һайса суглуулжа хэрэглэхэл даа.

ТҮЙСЭ – БУЛТАНДА ХЭРЭГТЭЙ, ТУҢАТАЙ АМЬАРТА

Үйһэн түйсэ гадаада талаһаа термосэй түхэлтэй.

Хоёр үйһэ дабхар барижа хэхэдээ, сагаан талынь досоошонь харуулха хэрэгтэй. Дотор талынь бүхэли залгагдаагүй үйһөөр бүхэлжэ хэхэ, тиихэдэ агаар табихагүй, халуун ундан хүрэхэгүй, хүйтэн ундан бүлээдэхэгүй, шэнгэн ундан гоожохогүй юм.

Газаа талыень самса гэжэ нэрлэдэг. Самса хэн хойноо гоёол-
тотой, шэмэгтэй байха ёһотой. Дархан бүхэн өөрын арга бэлигээ

Мастер-хэшээл БГУ-да, 2009 он

хэрэглэжэ, уран гоёор шэмэглэдэг. Урлалгын тусхай зэр зэмсэгээр дүргэн шатаажа гү, али ямар нэгэн хэб дараха мэтээр элдэб арга хэрэглэдэг, тиихэдээ үндэһэн угалза хээнүүдээр шэмэглэхэдэ, ехэ аятайхан болодог. Зарим урашуул тоһон шэрэшье хэрэглэдэг, теэд энэ аргын муунь гэхэдэ, үйһэнэй өөрын онсо шэнжэ харагдахаяа болино.

Хэрэглэмжэдэ орохо янзаараа түйсэнүүд илгардаг.

Тодорхойлбол, холын аянда, агнуурида ябахатаа, мориндоо ашаад ябахата, аятай байхаар хобшогор гү, али хабтагар түхэлтэйгөөр хэдэг.

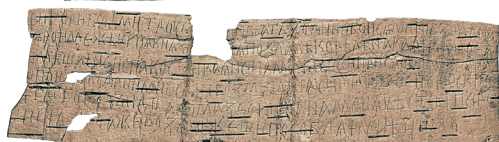
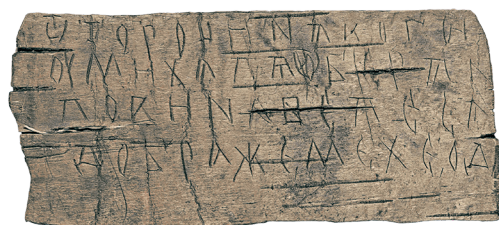
Харин гэртэ, газаагаа хэрэглэхэ түйсэнүүдые түхэрээн зандань бүтээдэг. Хабхагын нээхэдэ аятай байхын түлөө арһан ооһор бүхэлэгдэдэг, мүн баһа хуһаар гү, али нарһан, хуша модонуудаар элдэбын дүрсэтэй барюулнуудые хэдэг.

Түйсэ болон түйсэ урладаг онол аргууд тухай хөөрэхэдөө, түрэл Захааминайнгаа буряадуудай энэ урлалда илангаяа онол дүйтэй, онсо шадалтайень тэмдэглэнэб. Түйсэ хэхэ шадабари угаа дамжан ерэдэг, угы һаа, багшаһаа шабида дамжуулагдадаг, өөр өөрын нюусатайшые байдаг.

*Арадай дархан Валерий ЦЫБИКОВ,
Буряадай Уран зохёолшодой
холбооной гэшүүн*

Модон үни хада үмхиржэ халаа, харин үйһэнинь ёһоороо байна

*Үйһэн дээрэхү
Новгородско бэшэгүүд*

Мастер-хэшээл Асагадта (Шулуута), 2005 он

*Үйхэн тойробшо толгойн үбдэхые болюулна,
шуһанай даралта тааруулна, эсэһэниие нэргээн*

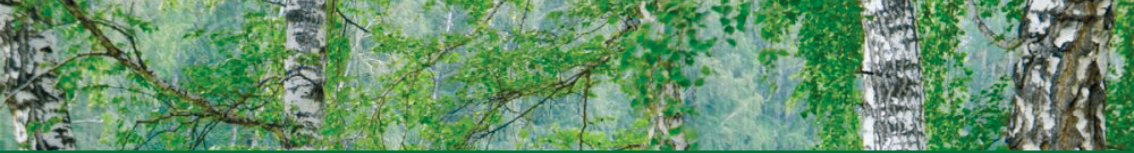
Сагаалганда болон Захааминай аймагай 95 жэлэй ойдо зорюулагдахан «Үйхэнэй хүсэн» үзэсхэлэнгыг Арадай Хуралай хунгамал Виталий Лыгденов нээжэ байна, 2020 оной январин 22

Үйхэн хонхинуур-жэнгинуур
хоршогонуухайнууд
Шумаагта,
2012 он

Мастер-хэшээл Закаменскын
хургуулида, 2003 он

«Эхэ эсэгын нургаал»-радиодамжуулгада зээ тээли хүбүүн Ардантаяа. 2015 он

Баргажан голлой уран дархашуул «Үйһэнэй хүсэн» үзэсхэлэндэ

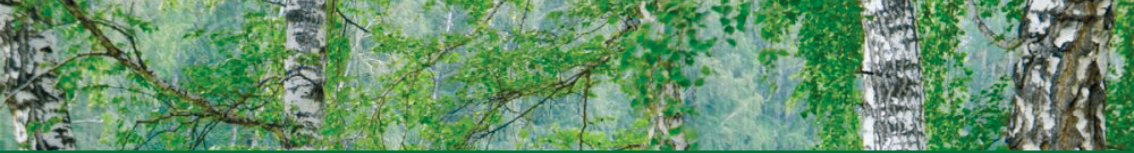

Үйхэн дээрэ дүргэн зуралга. Хуһан – Сергей Есенинэй дуратай модон

Буряад-Монгол ороной суута абарганууд

Зүүн зүгэй литэ, зурхай, саг

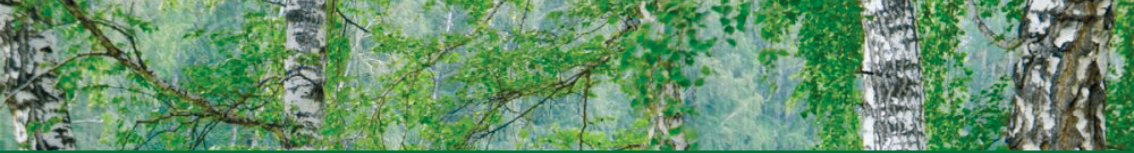
Улаан-Удын 37-дохи нургуулидахи «Үйхэнэй гэрэл» кружок, 2004 он

Ивалгын тамирай ветеранууд

ҮЙНЭ БЭЛДЭЛГЭ

Бүмбэрсэг дэлхэй дээрэ аяар 108 янзын хуһан модод ургадаг байна. Тэдэнэй 48 янзаниинь манай ороной дэбисхэртэ ургадаг. Харин манай Буриад орондо зургаан янзын хуһан ургана. Үйһэ бэлдэхэ гээшэмнай эгээл шухала ажалнуудай нэгэн гээшэ. Тон хайн сагынь ойлгожо, үйһэ хуулаха хэрэгтэй. Тэрэгүй болбол, хуһые ехээр шархатуулжа, үхэхэ туйлданы хүргэжэ болохо: модон муудаж, хатаха бшуу. Манай эндэ зунай эхин хараһаа эхилээд, дунда харын дууһатар, хуһанай шүүһэнэй модоной бүхы бэээр гүйжэ, намаануудайн табан мүнгэнэй зэргэ болоходо, хуулахада, эгээл аятай саг юм.

Ойн ажахыһаа заатагүй зүбшөөл абадаг. Үшөө нэгэ ондоо арга би: ой тайга соогуур гаргагдаһан харгы замай гү, али хэлхээ холбооной гү, али зайн галай утаһа татаһаншые гү, али түлэшье бэлдэһэн талмайнуудта унагаһан хуһануудһаа хуулажа болохо. Тиэхэдээ нэн түрүүн ямар юумэндэ хэрэгтэй, хэды хэмжээнэй үйһэ абаһамниб гэжэ тэрэ модоёо шэлэжэ олохо хэрэгтэй.

Үргэн үйһые хуулахадаа, хурса хутагаар шангаар дарангуй, саадахи холтоһыень дайрахгүйгөөр зүһэхэ хэрэгтэй. Саадахиень дайрабал, хуһан зобохо бшуу.

Харин түйсэ болон элдэбын амһарта хэхэ үйһые абаха гээшэмнай ехэхэн ажалтай байха.

Тиихын тулада хуһые унагаахал болонобди. Тиигээд хэды шэнээн амһарта хэрэгтэйб, тэрээгээрнь хэмжэжэ, тайранабди. Тиигээд талхи (сочалка гэжэ ородоор хэлэдэг) хэрэглэжэ, үйһые түхэрээн зандань хугалжа абадаг. Минии уран дархан баабайн хэлэһээр, хуулаһан үйһеэ, илангаяа богонёор тайраһануудаа, дээдэ доодохиинь тэмдэглэхэ хэрэгтэй. Тиихэдээ бэе бээдэнь углажархиха (хайшан гээд Захааминай ангуушад олзолһон хэрмэнүүдэйнгээ арһануудые багса багсаар үлгөөд ерэгшэб, эгээл тэрэ янзаар). Һүүлээрнь ураа хэхэдэ, амар байха. Энээниие ойлгоогүй дархашуул амһартануудые алдуутайгаар, дээрэхи доодохиинь һамарран хэжэ болохо. Тиихэдэ амһартануудые нээхэ хаахаһаа байха, хэһэн юумэн гоожохо, муудаха, буритаха юм. Тиигэжэ шадалгүй дархашуул нэрэтэй хүнүүд үйһэнэй шанар шэнжые муудхана, хүн зоной һанаанда муу, буруу бодол түрүүлнэ бшуу даа.

ҮЙНЭ ХАДАГАЛАЛГА

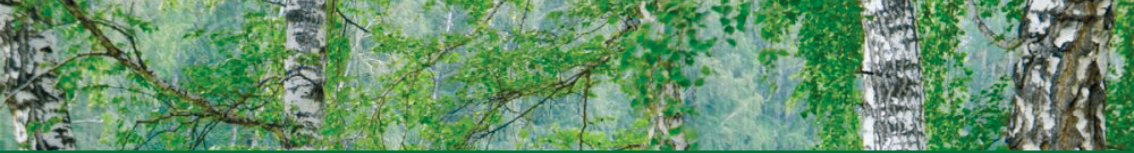
Үйһеэ хуулаад, хахад саг соо байлгажа, ехэ нойтонойнь хатахада, бэе бээдэнь сагаан талаарнь, удаадахинуудыень шара дотор талаарнь дабхасуулаад, дарад гэхэ. Харин бүтүү үйһэнүүдээ хайшан гэжэ бэе бээдэнь углаа һэмбибди, тэрэ зандань лэ байлгаха.

Үйһэнүүдээ хадагалхадаа, сэхэ наранай элшын тудадатгүй гартарта орхихо. Тиигэбэл үйһэн яахашьегүй, хээээдэшье хэрэглэжэ болохо. Үйһэнэй айха дайсаниинь гэхэдэ, гал болоно. Тиимэһээ бэлдэһэн үйһеэ галһаа холо байлгаха юм.

Үзэмжэ хараһан хүнүүдэй һанамжануудые дурадхая:

– Намтай үүри сасуутан болохо талаан бэлигтэй Валерий Дашевичай бүтээлнүүдые хаража баясабаб. Хуһаар элдэбын юумэ хэдэг, үйһөөрнь олон янзын амһарта, илангаяа түйсэнүүдые хэдэг гэжэ һайн мэдэхэб. Теэд иимэ олон ондоо ирагуу найралгада хабаатай зүйлнүүдые урладаг юм байна гэжэ һонирхобоб. Энэ үүримни иихэдээ бурханай табисууртай юм байна. Эдэ бүтээлнүүдэйн гоёгоо, уран нариниие хэлэнгүй, имагтал хүмүүжүүлхы ехэ удха шаһарынь тэмдэглэнэб. Иимэ бэлигтэй бэрхэ хүнүүдэй байгаа сагта буряад арадай талаан бэлиг улам дээшээ бадаржал, түрэл Буряад оромнай һалбаржа байха.

Энэ үзэсхэлэн эмхидхэхэн Номой сангай ажалшадта баярые хүргэнэб. Номой сандал ирагуу зохёолоо, уран урлагаа, үндэһэн соёлоо ойлгохо зон ерэнэ ха юм.

*Цырендондок Зандраев,
Бээшүүрэй Шэбэртын багшын
ажалай ветеран*

– Ехэ соморхоноор аад, нюдэндэ дулааханаар түхээрэгдэһэн үзэмжэ гэжэ анхарбаб. Үзэмжын нюусануудые хайн ойлгохол хүнүүд бүхы зүйлнүүдые зохилдуулжа табяа байна.

Илангаяа ирагуу найрагшадай уран мүннүүдые үйһэн дээрэ найруулжа, уран гоёор шэмэглэһынь хайшаанаб. Хуһан модондо дура-тай Сергей Есенинэй, Бурядаимнай жэргэмэлнүүд Дондок Улзы-туевэй, Лобсон Тапхаевай, Геннадий Ринчиногай ирагуу мүннүүд, дүрэ зурагууд хонирхуулна.

Сашадаа талаан бэлигээ улам хурсадхажа, шэнэ уран зүйлнүү-дые урлахыень Валерэдэ хүсэнэб. Дэлхэйн арадуудай үйһөөр ур-лаһан бүтээлнүүдээр хонирхожо, эрхим дээжын жэшээгээр урлажа ябыш даа.

*Бадма Базарова, «Хүндэлэлэй Тэмдэг» орденто,
Ородой Холбооной габыята багша,
түрүүшын багшаниинь*

Харагшадай ханамжанууд:

Дабтагдахаар бэшэ гайхамшагта үзэсхэлэн «Үй-хэнэй король» Валерий дэлгэбэ. Тэрэнэй сэдхэлэй дурлалаар урлаһан бүтээлнүүдхээ элшэ хүсэ хүртэбэб.

Хүндэтэ мастер, зохёон бадараагыш уран бэлигээ!

*Оксана Москаленко,
ород арадай хүүхэлдээнүүдэй мастер, 14.02.22.*

Үзэсхэлэн бэшэ – үльгэр! Үхибүүдэй нюдэдэй ялалзахые харахада, ямар зохид гээшэб. Тэдэ иимэ гоё гоо үзэсхэлэн хараагүй ха юм. Мүнөөдэр үхибүүд хуһан үльгэрэй орон руу аяншалжа, гайхалтай хонин-той танилсабал даа. Мастер-класс ехэ хониноор үн-

Мастер-хэвшээл 3-дахи гимназида, багша Марина Дулмаева. 2022 он

гэрөө. Үхибүүд ехэ дуратайгаар урлалда һурахаяа эрмэлзэнэ. Үзэс-хэлэн хаража, сэдхэхлдээ тэдэнэр ульһа дулаа, үльгэрэй эди шэди гээшые элбэгээр шэнгээгээ.

*Марина Дулмаева,
Улаан-Үдын 3-дахи гимнази, 20.02.22*

Арадай урлал, арюун заншал арад олонойнгоо, илангаяа ургаж ябаһан үеын дунда дэлгэрүүлгэдэ зохёохы үүсхэлтэйгөөр хандаһантнай ехэл һайн гээшэ. Иигэжэ Буряад оронойнгоо арадай урлалай хүгжэн һалбаруулгада өөрынгөө аша хубиие оруулжа байһандатнай баяр хүргэнэб.

*Арадай дархан Анатолий Цыденов,
Захааминай аймаг, Мэлэ нутаг*

Хун шубуунай Хии морин – Буряад,
Хуһан сэргын һүлдэ – Буряад – гэжэ
дуунай үгэнүүдээр таанадаа түрэн
үдэрөөртнай амаршалаад:

Далан буянтай наһантнай – Буряад,
Дархалһан үйһэн бүтээлтнай – Буряад!
Олон, олон, олон жэлнүүдтэ
Омог дорюунаар гэшхэлыт даа!

*Шаби Сергей Самбилов,
Хурамхаан*

*Захааминай дархашуул:
В. Цыбиков, Ю. Мандаганов, А. Цыденов
Музей им. Сампилова, 2023*

Дундаршагүй ехэ бэлигээтнай түлөө, Россиин арадуудай эгээл эртэ урдын гар урлал сахин хүгжөөжэ ябаһаартнай ехэ гэгшын баяр хүргэнэб. Бодото Багшын үндэртэ хүрөөт.

*Борис Доржиев, «2001 оной жэлэй багша»,
39-дэхи хургуулин захирал*

Байгаалин музей. «Багша ба шаби-2010» үзэсхэлэн

Буряад ороной багшанарые шэнэ мэргэжэлдэ дахин бэлдэлгэдэ, хурагшадые арадай гар урлалда хургалгада үни саг соо үрэжэлтэй-гөөр маанадтайгаа харилсаһандатнай баяр хүргэнэб. Нютагуудтаа хүдэлжэ байһан багшанар хэшээлнүүдтээ заахадамнай, танай гар урлалай олон талые болон үндэһэн заншалаймнай уг удхые ойлгуулгада ехэ түшэг тулгуури болоно гэжэ гэршэлээ. Багша бүхэн танай олон талаараа мүлигдэһэн уран бэлиг, дэлгэр сэдхэхэл тэмдэглэнэ.

*Семён Намжилов, багшанарай мэргэжэл
дээшлүүлдэг дээдэ хургуулин
Тул кафедрые даагша*

Хүндэтэ минии багша! Үнэн зүрхэнһөө тандаа баяраа мэдүүлхүү. Хододоо иимэл залуу, задарюун, хүхюутэй зандаа ябыт даа.

*Шаби Ирина Галданова,
Сэлэнгын аймагай Барааты нютаг*

«Сагаалган-2022» гэхэн үзэсхэлэн эмхидхэжэ, намаяа – миниингээ бүтээлнүүдые оруулһандатнай тон ехэ баяр хүргэнэб, сэдхэлдэм мартагдашагүйгөөр хадуугдаа.

*Танай шаби Сокто Дашиев,
2019 ондо Томскдо үнгэрһэн «Уран хүхэ»
найрай «Россиин эрхим үйһэшэ дархан»*

Гайхалтай һонин үзэсхэлэн дэлгээт, Валерий Дашеевич. Саашадаа амжалта түгэс дабшыт даа. Урагшаа!

*Танай Баярма шаби
Нарана басагатаяа*

«Үйһэнэй элшэ хүсье» үндэр сэгнэлдэ хүртэхэ, хүн зоной нюдэ – зүрхэ – тархи хужарлуулха мүн.

*Галина Цыренова,
Мухар-Шэбэр аймагай Суулга нутаг*

Хонгоодорнуудай манай газар дайда уран дархануудаараа баян даа. Бэлигтэ бэрхэшүүл бодотоор олон лэ. Эгээл ехээр Валерий Дашеевичай ВСГТУ-да болон болбосоролой бэшэшье эмхинүүдтэ бэлигээ дамжуулжа байһаниинь баярлуулна, найдал түрүүлнэ.

Жан Халудоров, ВСГТУ-гай доцент

Танай үзэсхэлэнгыг бидэ орожо хараһандаа ехэ баяртайбди. Ехэтэ найшаагдаа. Баярлаа!

*Валентина Батуева,
1969 ондо Сахирай дунда нургуули дүүргэһэн*

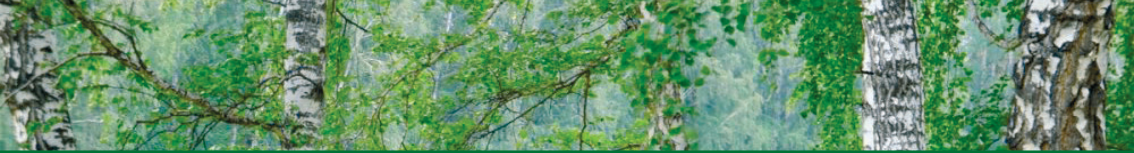
Томск хото. 2019 он

«Буряад үнэн»
сониной редакцида, 2009 он

Байгаалин музей, 2012 он

Валерий Цыбиковэй үзэсхэлэн харабаб – сэдхэл бахархаа!
Уран дархание амидыгаарнь хараха золтой байгааб.

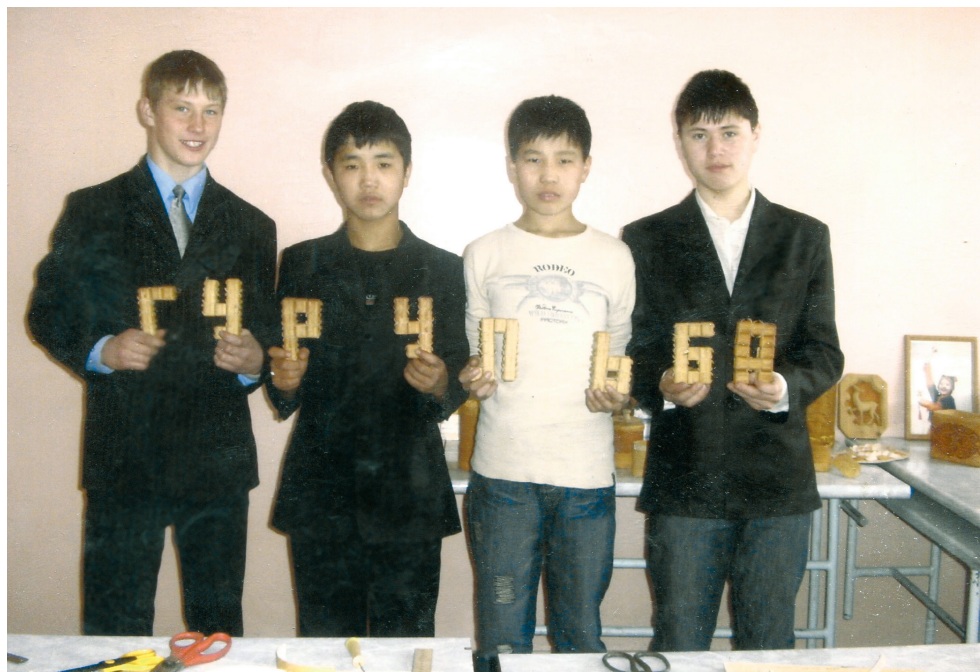
Новосибирск болон Сибириин бэшэшье хотонуудта «ород үйһе»
яһала хараалби даа. Харин эндэ – өөрын үндэхэтэнэй! Уран дархан
олон ондоо аргаар урлана. Үйһэнэй Хүсье бэе дээрээ мэдэрээб!

Валерын шаби Солбон Жимбеевэй модоор ниилэхэн бүтээлнүүд
– сэдхэлдэ дулааханаар хадуугдана. Тэрээнтэй баһа бэээрээ уулза-
жа танилсааб.

*Елена Маниковская,
Новосибирскын филармонин
камернэ оркестрэй хугжэмшэн*

Арадайнгаа ёһо заншал хэргээхэдээ, ерээдүйнгөө үетэндэ дам-
жуулха удхатай, ушартайл даа. Амжалташье, азашье хүсэнэб.

*Альбина Жалцанова,
Гүрэльбын нургуулин захирал*

Энэ үзэсхэлэндэ зорюута ерээб. Гайхамшагта үзэмжэ! Ямар уран наринаар бүтээл бүхэн урлагдаа гээшэб! Хүндэтэ Валера багша, Та үйһэнэй үльгэршэн гээшэт.

*Танай шаби
Андрей Дондупов,
Баргажсан*

Бэлигынь залгамжалха үнэн бэрхэ шабинартайл болбол, бодото уран дархан гэгдэхэ эрхэтэй. Валерий Дашеевичэй нангин дуран – хуһан модоной элшэ гэрэл – үнэнэй, баярай, бахархалай туяа гайхалтай найхан үзэсхэлэнтэй уулзуулаа.

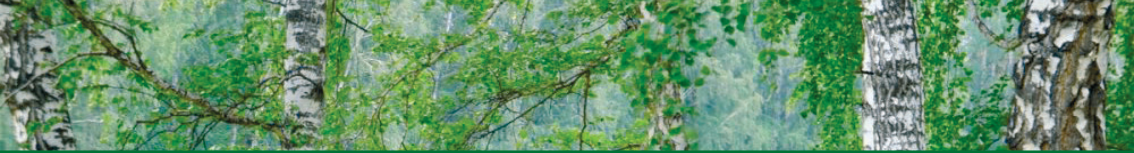
*Ольга Лыктыпова,
Ивалгын аймагай соёлой ба
аяншалгын таһагыг даагша*

Сагаан хуһанай Нурта нютагай
Хурин хара хурхүүд угай дархан
Намжаахан энээхэн дэлхэйдээ
Найдамтай зандаа ябыт даа!
Ямар ехэ талаан бэлиг гээшэб!

*Цырендолгор Бадмацыренова,
багшын эрдэмэй дид доктор,
Буряадай үндэһэтэнэй
1-дэхи лицей-интернат*

Хонгёо солгёон залуу наһанай үнгэрөөшье
 хаань, залитай урматай энээхэн үеын наһанай дуун
 зэдэлһээр даа... үндэр наһанай хүнгэниие, хүлэй
 хурдые үреэгшэ.

Елена Цыбикжапова. Хужар. Түнхэнэй аймаг

Урлал, үйһэн.
 Бэлиг угсаатанай шэди
 гээд,
 Урдын ехэ элинсэгэйм
 Урма хүшэн гээд –
 Найза нүхэрнай хүхидэг
 даа,
 Найдал этигэл хурылдаг
 даа.

Абынгаа тоонто – Нурта нютагаа
 Алталаат, арюудхаат, угаа хүндэлөөт!

Галина Дашеева-Базаржапова, Буряадай арадай поэт

Буряад зонойнгой нюдэнэй хужар, сэдхэлэй
 шэмэг болохо хуһан зүйлнүүдые үшөөл олоор
 бүтээжэл ябыт даа. Танһаа жэшээ абажа, нютагайн-
 гаа хүбүүдые хүгжэн дэбжэхые уряалнаб.

*Хандажаб Дампилова, (Уран-Дүшэ нэгэдэл).
 Захаамин*

Улаан-Үдын 37-дохи хургуулийн
 мастерской, 1999 он

28 Если дома береста, —
 проживете лет до ста!

ЭМТЭЙ ДОМТОЙ ҮЙНЭН

Манай хуһые хитадууд Хойто ороной женьшень (хүн горхоодой) гэдэг. Энэньшье зүйтэй юм даа. Хуһанай үйһэн элүүржүүлгын олон тоото аргуудтай юм. Үйһэнэй гурбанай нэгэ хубинь бетулинһаа бүридэнэ. Тэрэниие үшөө хуһанай «камфара» гэдэг. Тэрэ хуһан модые гадаада талаһаань хамгаалдаг, үйһые (хуһые) сагаан үнгэтэй болгоно.

Тиимэһээ «сагаан алтан» гээдшые нэрлэдэг.

Бетулин гээшэ ханяада хамшагһаа, элдэбын халдабарита үбшэнүүдһээ хамгаалха аргатай юм. Хотын, толгойн үбшэнүүдые (гастрит, язва) һэргылдэг.

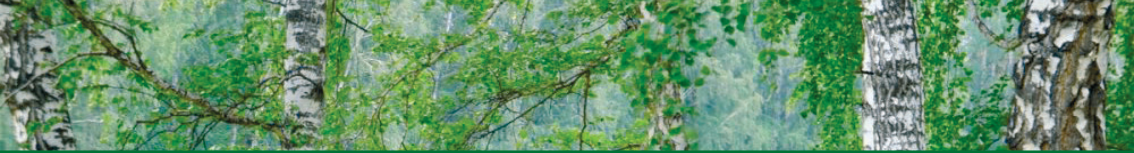
Мүн баһа эльгэ хамгаалдаг гэжэ мэдээжэ. Үшөө уушханай хадхальяа үбшэ зогсоохо, халдаахагүй юм. Мүнөө сагта хүн зониие зообоодог «аллерги» гээшые тогтоохо аргатай. Үйһэнэй сай (экстракт) соо бетулинһаа гадна лупеол, бетулинова кислота гээд лэ олон туһатай бодосууд оролсодог. Хуһанай шүүһэн, намаан, гүлгэн, шүлтэ (чага), дабирхай, хуһанай нүүрһэн бүри урда сагһаа эм домтой гэжэ мэдээжэ.

Юундэ хуһаар гэр бараа баридаггүйб? Хуһан модон түргэн үмхирдэг юм. Тээд юундэ хуһан модон хэдэн арбаад жэл соо өөдөө һалбаран ургажал байдаг бэ? Энэ хадаа үйһэнэй аша габыяа гээшэ. Үни унашалан хуһые гэшхэжэрхёо һаатнай, тэрэ уйгааг болотороо бутаршаха, тиигээд ганса үйһэниинь лэ һаршаганажа байха.

Эртэ урдын Оросой Новгородой үйһэн бэшэгүүд 700-гаад жэл соо газар соо хэбтэхэдээ, яагаашьегүй ха юм!

Үйһэн болон хуһанай намаанууд «фитонциды» гэжэ бодосуудые гаргадаг. Тэрэ бодосууд агаар сэбэрлэдэг, бүхы амитай, амигүйшые юумэнүүдые хорото, халдабарита бодосуудһаа хамгаалдаг. Урда сагта эхэнэрэй түрэхэдэ, нэгэ хэды дуһал үйһэнэй дабирхай сог дээрэ дуһаажа, гэр соогоо ариг сэбэр болгодог байгаа. Мүнөөшые болотор хуһан венник банида ороходоо хэрэглэнэбди. Үйһөөр хэгдэһэн элдэбын зүйлнүүд гэртэ байхадаа, ариг сэбэр болгожол байна. Тиимэһээ эндэ байһан хүнүүд сэбэр агаараар амилна. Шүдэнэй үбдэхэдэ, стоматит гэдэг. Энэ үбшэн хүндэ яажа халданаб гэхэдэ, «candida» гэжэ муухай грибок бии болодог юм байна. Энээниие баһал усадхадаг. Арһанда гарадаг элдэбын үбшэнүүдые үгы хэдэг.

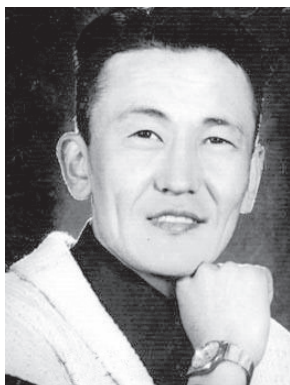

Хаанта засагай сэрэгшэд, офицернууд нэгэтэшье хүлэй улын үбшөөр үбдэдэггүй байхан гэжэ мэдээжэ. Юундэб гэхэдэ, тэдэнэр үйхэн дүрэнхэйтэй ябадаг байгаа. Үйхэн дүрэнхэйтэй гутал соо хүл хүлэрнэгүй, элдэбын хорото бодосууд үдэнэгүй, гэхэтэй хамта муу-хай үнэршье үгы болодог. Үе мүсэдэшье хайн нүлөө үзүүлнэ, хүл амаруулна.

Үйхэн ямаршье үедэ дулаан шанараа алдадаггүй. Хэдышье хүй-тэндэ үйхэ гараараа барихада, дулаан байха. Урданай зон үйхэн дүрэнхытэй, гутал үгытэйдөө үмдэдэг бэшэ, имагтал элүүржүүлхэ туһыень хэрэглэдэг байгаа ха юм.

Хуһан тужа соогуур сэнгэхэдэ, бээдэ ехэ хайн. Илангаяа шуһанай дарасатай хүнүүдтэ: мүнөө сагта «давлением хөөрэнэ» гэдэг зон захигүй олон болошонхой. Үйхэн малгай гү, али юрыншье гүрэмэл боолто шуһанай дараса хараа байса дарадаг юм.

Шиний хуви заяан буянтайл, ухаан бодолшни гэгээрэнхэйл. Тиибэшье, уран гарнуудшнил эрдэни зэндэмэшни болонол. Уран дарханай алтан гар сэгнэшгүй!

*Монголой ирагуу найрагша Хэнтэйн Батхуу
гуурһа нэгэтэ нүхэртөө – Валерий Дашеевичтэ*

Аргагүй баян дүй дүршлөөрөө болон сэгнэшгүй бэлигээрээ хубаалдаһаартнай үнэн зүрхэнһөөн Тандаа баярые хүргэнэб.

*Александр Яковлев шаби,
Мухар-Шэбэрэй аймагай Шэнэ Заган нютас*

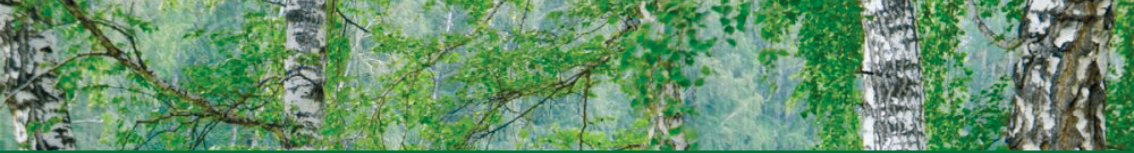

Сэхыень хэлэхэдэ, барилдааша бүхэриг бэетэй, энеэдэтэй наада-тай, хурса хурдан хэлэтэй энэ хүн мүнөөнэй хүгжэлтын үедэ үйһөөр түйсэнүүдые, хонхинуур-жэнгинүүрнүүдые, бэлмэр болон бэшэшье амһартануудые урладаг юм гэжэ абаһаар үнэншөөгүйлби.

*Тамара Нагуслева, Улаан-Үдын олондо мэдээсэл
тараалгын бодолгын хэрэг эрхилэгшэ*

Үйһэ эльбэхэдэ, амитай амиды амитаниие эльбэхэндэл боло-дог. Үйһэн наранай толо нөөсэлһэн элшэ хүсөөрөө хүнэй махаба-дые ханган, амидаралай хүсые эршэдүүлһэндэл...

*Чингис Хадаев шаби, Захааминай аймагай
Баянголой дунда нургуулин захирал*

Үйхэн хүнэй сэдхэлтэй нэгэ мэдэрэлтэйл ха гэжэ ханагдана. Сэдхэлэй уянга ульһагүйгөөр тэрээгээр юушые хэжэ бирахагүйш. Абгаймни урлаһан бүтээл бүхэн гарайнь элшэ дулаае шэнгээһэн байдаг. Урлалай эдэ зүйлнүүд тэрэнэй барагдашагүй элшэ хүсые, баян бодолые болон урма зориге гэршэлэн элирүүлжэ байдаг.

*Баир Цыбиков – Даша Намсараевичай
аша хүбүүн, Эрхүү хото*

Урлалай бэлиг уг дамжан эсэгэһээ хүбүүндээ дамжуулагдаха ёһотой. Валерий Дашеевич – үйһэшэ арадай дархан болон барилдаагаар СССР-эй спортын мастер. 2015 ондо дүрэ буяалдалгын барилдаагаар ветерануудай дунда үнгэргэгдэхэ дэлхэйн чемпионатта хамта бэлдээ һэмди. Тэрэнэй элинсэг хулинсагынь барилдаашад байгаа. Зохёон урлаха ажалдань амжалта болон олон олон шабинарые хүмүүжүүлхыень хүсэнэб.

Валерий Сыдеев, Россиин габьяата хоригшо

Би өөрөө Валерий нүхэрэйнгөө эмхидхэгдээн бүхы үзэсхэлэнгүүдые харааб. Тэрэнэй уран бүтээлнүүд түрэл Буриад орондоо дурлалаар халинхай. Тэрэ үшөө залуудаа хорилго гаража байхадаа, олон ондоо дүрэнүүдые шадмадар бэрхээр хэрэглэжэ шададагаараа онсо илгардаг бэлэй. Тэндэхээл энэмнай тон ханаамгай, үүсхэл ехэтэй хүн гэжэ ойлгосотой бэлэй. Бага табан жэлэй саана ехэ мүрысөөндэ Валерамни өөрынгөө номо годлоор харбажа, намайа гайхуулжа байгаал даа. Ойлгоһомни

нютагайнгаа Дамба Ульзетуевэй жэшээгээр хур харбалгаар ехэтэ хонирхоо юм байна. Тиигэжэл энэ нүхэрни ажаһууна, өөрөөшье хурана, бэшэниийше хурган хүмүүжүүлнэ.

*Мүнхэ Цыдыпов, оюутан хаһадаа хамта Москвада хураһан нүхэр,
Агын тойрогшоо уласхоорондын түрүүшын тамирай мастер*

Ивалгын дасанай «Эрын гурбан наадан» – барилдаанай үедэ, 2003 он

«ҮЙНЭН ГЭЭШЭ ГАЙХАЛТАЙ, УЛАД ЗОНДОО ХЭРЭГТЭЙ»

Мастер-хэшээл
«Форус» түбтэ,
2021 он

Эртэ урда саргаа манай угсаатан хуһанай үйһөөр элдэб амһарта, илангаяа түйсэ хэхэ ехэ дүршэлтэй байһан юм. Иимэ амһартын шэнжэ шанарынь гайхалтай: ямаршые ааяма халуунда хүйтэн уһа, хү түйсэ соо хээд ябаа һаа, зааханшые бүлээн болохогүй, тэрэл зангаараа хүйтэн байха. Үгышые һаа, хүйтэнэй сагта халуун унда түйсэ соо абаад ябаа һаа, тэрэл зандаа байха.

Эсэгэ Чингис изагуурта буряад-монгол зон хэр угһаа иимэ амһарта хэрэглэдэг байгаа гэхэн баримтанууд олон ааб даа. Үни түйсэ соо орхигдоһон дабһан огто муудаагүй, шиигтээгүй, үнгэнь хубилаагүй гэхэн жэшээнүүдые мэдэнэбди. Үнэхөөрөөл олон жэл

соо үнгэнь, зуун жэл соо амтань тэрэл зангаараа үлэдэг, теэдшые нүүдэл байдалдаа хэрэглэхэдэ, аянда абажа ябаханда аятай гэжэ мэдэжэ байгаад, иимэ амһарта урлаагүйдэ аргагүйл һэн бээ.

Гэхэхээ ганда, гэр, дал, хото хорёо үйһэн хушалтатайгаар заримда хэгдэдэг. Нимгэн холтоһо олоор дабхарлуужа хэхэдээ, эгээл дээдэ холтоһонойнь хальһан сагаан талаараа дээшээ харуулагдаха ёһотой.

Үйһэндэ бишыхан зурлааханууд мэтэ толбонуудые хараһан байхат. Хуһан зундаа тэрээгээрэ аамилдаг, харин үбэлынь тэндэ онсо шүүһэн суглардаг юм. Хожомоо энэмнай шүлтэ – эм домто бодос болодог юм. Жэжэхэн болотор бутаргаад, бусалһан уһанда сай мэтээр үйрүүлэн хэхэдэ, тусгаар ундан боложо үгэдэг. Тиин гэдэхэ доторой үбшэнгүүдые эмшэлхэдэ, юугээршые сэгнэшэгүй юм. Гэхэхээ гадна зарим зон юрын сайн орондо хэрэглэдэг заншалтай. Илангаяа мүнөө эдэе хоолой зүйлнүүдэй үнэтэй сэнтэй болоод байхада, ой тайгынгаа хэшэг һайса суглуужа хэрэглэхэдэ, аятай ха юм.

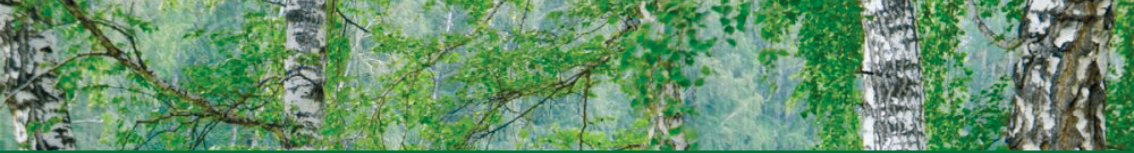

Буряадай габыята багша
Иван Федотовтой Ивалгада, 2021 он

Үйхэн түйсэ гадаада талаһаа термосэй түхэлтэй. Хоёр үйһэ дабхар барижа хэхэдэ, сагаан талыень досошонь харуулха хэрэгтэй. Түйсын дотор тала бүхэли, залгаагүй үйһөөр бүхэлжэ хэхэдэ, шэнгэн бодос адхархагүй жэшээтэй. Газаа талыень самса гэжэ нэрлэдэг юм. Самса һэн хойноо гоёолтотой, шэмэгтэй байха ёһотой. Жэшэнь, буряад угалза хээгээр шэмэхэ болоно. Урлалгын тусхай зэр зэмсэгээр дүргэн шатаажа гү, али ямар нэгэн хэб даража гэхэ мэтээр элдэбын арга хэрэглэмээр.

Түйсэнүүд хэрэглэмжэдэ орохо янзаараа ондо ондоонууд байдаг. Тодорхойлбол, аян замда, агнууриин үедэ мориндо ашаад ябахата, таатай зохид байхын тула хобшогор түхэлтэйгөөр хэдэг, хабхагыень нээхэдэ аятай байхын тула арһан ооһор бүхэлэгдэдэг.

Түйсэ тухай бишихан хөөрөөн соогоо Захааминай буряадууд энэ урлалда илангаяа онол дүйтэй, онсо тэгүүлэлтэй юм гээд тэмдэглэхэм. Түйсэ хэхэ шадабари уг дамжан ерэдэг, өөр өөрын нюусатайшые байдаг. Мүнөө урданай заншалнуудай хэргээгдэхэ үедэ түйсэ урлан бүтээгшэд олошорхол ёһотой. Олон жэл соошые тэрэл

Үндэхэн арадуудай соёлой регионууд хоорондын түрүүшын хуралдаан, 2010 он

зангаарнь, зуун жэл соошые мэтэр ёһоорнь элдэб бодос хадагалдаг
түйсээ иигэжэл магтан түүрээхэдээ, иимэ шүлэгэй мүрнүүд ерэбэ:

Үндэхэн арадайм түүхэдэ
Үйхэн онсо шэнжэтэйл.
Сэгээн хуһанай хальһые
Сэлин хуулан абажа,
Байдалдаа үргэнөөр хэрэглэн,
Бардам хууһан буянтайл.
Үйхэн гээшэ гайхалтай,
Улад зондоо хэрэгтэйл,
Түйсэ намда үгэгты,
Тоһо, тарагаар дүүргэхэм.
Түйсын онсо шэнжэнүүдтэ
Түүхын шүлхэн халданхайл.
Уран энэ мэргэжэлдэ
Үхибүүд таанадаа хургахам.

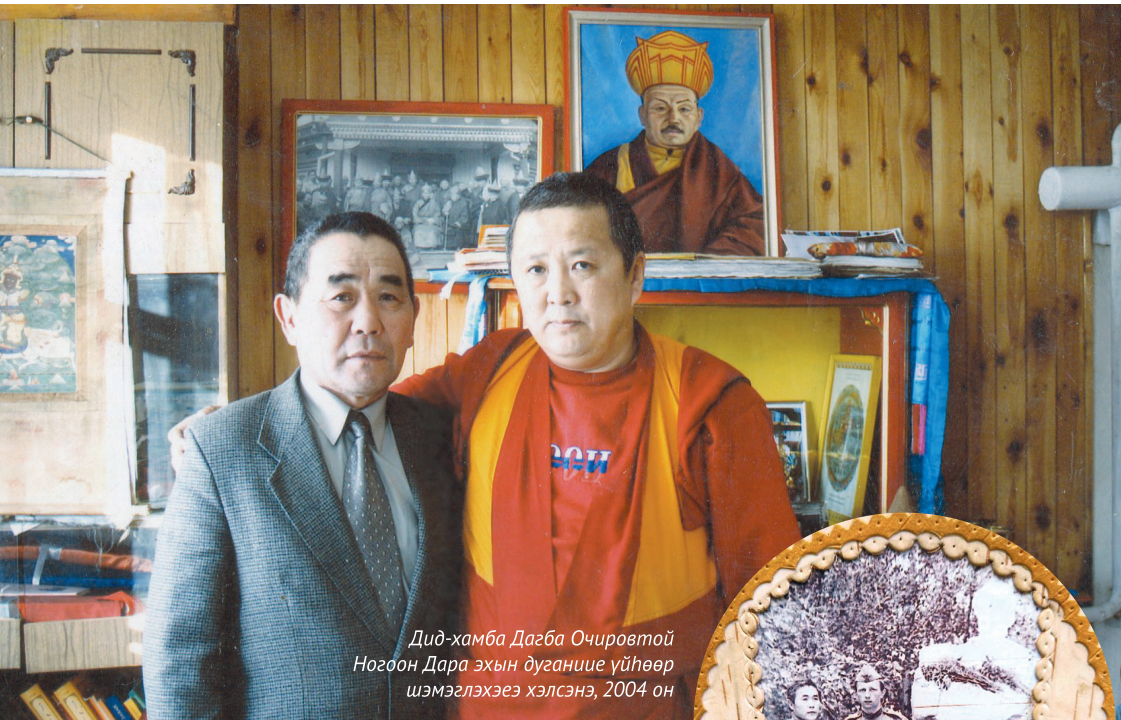
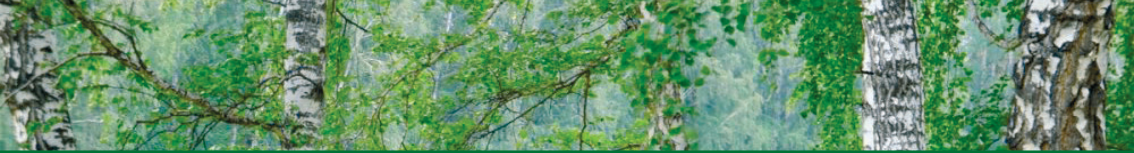
Угайнгаа хэрэгтэй амһарта
Улам саашань дамжуулжа,
Ехын энэ хэрэгыетнай
Ерэхэ сагууд сэгнэхэл.
Хуулан абаһан үйһые
Хараха барихада аятайхан.
Хэгдэһэн зүйлнүүдынь галтайхан,
Хамаг зондоо домогтойл.
Бэеын тамирта нүлөөтэй
Бамбар зөөлэн үйһэн,
Бодол сэдхэхэл баясуулдаг,
Байдалые шэмэглэн гоёодог
Буряад зоной баялиг юм.

Түгэсхэлдэнь би хүндэтэй уншагшадтаа ханаандам мартагдаа-гүй зунай нэгэ зураглал хөөрөжэ үгэхүү. Үбһэнэй хаһада үдэшэлэн Үндэр Дулаанай хормойдо наранай орохо багта Дарима эбиимни намдаа түйсэтэй хү харбайжа, хэлэбэл даа: «Хүбүүмни, үлэһэн энэ хү гудамхижархил даа, үшөөл ажалнай ехэл даа». Эбиингээ гарһаа түйсэ ехэл болгоомжотойгоор абаад, толгойгоо халта хинсайлгаад, бага багаханаар балгажал мэдэбэб... Одоол ямар гоё байгаа нэм! Үдэшын наран намтай адли хү гудамхиха гэхэндэл холонгын долоон үнгөөр элшэнүүдээ сасан жаргаха юм. Үйһэн түйсын досоохинь шаб шара, уужа байһан хүнэйм үнгэ саб сагаан. Дэлхэйн үнгэтэй гээд, зүб лэ нэрлэгдэдэг юм байна гэжэ тиихэдэ бодоо бэлэйб.

Валерий Цыбиков,
Ивалгын аймагай

Гүрэлбын дунда һургуулийн багша.
Буряад үнэн, 22.03.2007 № 32 (21424)

Дид-хамба Дагба Очировтой
Ногоон Дара эхын дуганиие үйһөөр
шэмэглэхээс хэлсэнэ, 2004 он

Сонхын саана
Сагахан хуахан,
Сергей Есенинэй
Магтан дууладаг
Сагахан хуахан

Хуби заяанайм
Харгы болон,
Ризанийн тала
Намаде аванивал.

Үйһөөр шэмэглэгдэһэн дуганда
Шэнэхээнэй айлшад-багшанар:
Дашдондог Намсалмаа хоёр, 2016 он

НЮТАГАЙ НҮР НҮЛДЭ ЗАЯАГДАБА

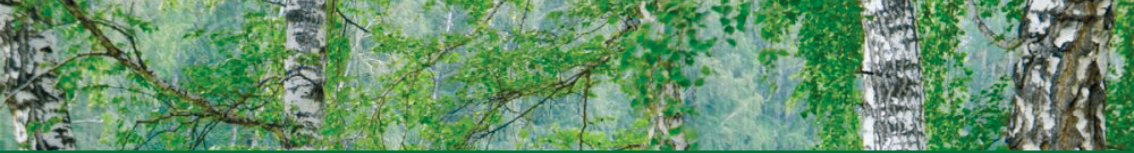
Заха холын хада уулата Захааминай нэгэ үнсэг Монгол ороной Булган аймагай Тэшэг сомонтой хаяа хадхахан, уран дархашуулаараа суутай Нурта нютагта Эсэгэ ороноо хамгаалгын Агууехэ дайнда туйлагдахан Агуу Илалтын хүндэлэлдэ болон тоонто нютагтаа, ажалша бэрхэ арад зондоо зорюулагдахан баярай үдэртэ түүхэтэ ушар болобо.

Ушарынъ гэхэдэ, Монгол орон руу шуумайха уласхоорондын замай болон Нурта нютагта орохо харгын уулзуурта олоной хабаадалгатайгаар нютагай утгалгын стелэ тодхогдоо.

Энэ баярай оршондо үгэ хүүрээ дэлгэһэн нютагай Цыпилма Санжиевна Гармаевагай хөөрөөе дэлгэрэнгыгээр уншагшадтаа хүргэе: – Агуу Илалтын жэлдэ ходол хабаададагбди. Тиигэбэшье энэ жэлдэ түүхэтэ ушар болохонъ гэжэ даншье хаа ехээр уряа. Тиигээд лэ, нээрээшье, буряад нютагуудта үзэгдөөгүй дэмбэрэлтэ ехэ үйлэ хэрэгтэ хабаадаабди.

Заншалта ёһоороо Илалтын хүшөөдэ баглаа сэсэгүүдээ табяад, аха заханартаа бэлэг сэлэгүүдээ барюулаад, үгэ хүүрээрээ баяр ба-

ясхалангаа мэдүүлээд байхадамнай, нютагаа орохо уулзуурта уриба ха юм. Тэндэмнай маанадые түүхэтэ ушар нээрээл хүлээгээ юм байна. Мүнөө болотор хэды олон нютагуудаар ябаабиб, иимэ хүлдэ тэмдэг – стелэ хараагүйб!

Хэзээ хаана нютагтаа дуратайб гэжэ буряадаараа онсолжо бэшэхэн юм?

Үшөө тиихэдэ энэ гоё стелын зүйл бүхэниинь онсо өөрын удхатай юм байна – түбхэн хүн ойлгохошьегүй.

Нютагайнгаа үбгэд хүгшэдэй нютаг нугадамнай аргагүй таарахан алха дүшэмнайл гээшэ, энэ угалза хээнүүдын ямар аятайханаар тааран үлхэлдөө юм – аргагүй ехэ удхатайл гэжэ хөөрэлдэжэ, энэнь тэрэ, энэшни энэ гэлдэхыень шагнабаб. Тиигээд нютагайнгаа шэнэ хүр хүлдын удха шанарые, заяахан заяае ойлгохо гэжэ олон зоной зүгһөө энэ дэмбэрэлтэ хэрэгие үйлэдэхэн манай нютагай арадай дархан, алдартай ирагуу найрагша, тоонто нютагаа хаана – яанашье ябахадаа, үндэр дээрэ үргэдэг Валерий Цыбиковтэ баяр хүргөөд, “Буряад үнэн” сонимнай уг удхыень тайлбарилжа үгыг даа гэжэ хандабабди.

ТАЙЛБАРИ

Хара түмэр дүшэ дээрэ модон эшэтэй сагаан мүнгэн алхын эшэдэ «Би дуратайб Нуртадаа» гэжэ бэшэг үдэр хүнигүй гэрэлтэн харагдажа байха зайн галай оньһотой.

Бүхы дархашуулай бүгэдэ бүтээлнүүдээ дабтан урладаг хара түмэр дүшэ бүхы юумэнэй бата бэхи үндэхэ хуури тэмдэглэнэ. Дүшын наадахи нюур талада урлагдаһан заншалта хүлдэ тэмдэг айхабтар ехэ удха шанартай. Мүнхын эрьесын ябадалые тэмдэглэхэн татаа хаа, таһаршагүй алтан хээгээр (уласхоорондын нэрэн – меандр) хүрээлэгдэхэн дүхэриг соохи бадма лёнхобо сэсэг ажамидалай эхи захые, бултанай аза жаргалые тэмдэглэнэ. Энэ сэсэг намагай булангирһаа намаалан сэсэглэхэ заяатай хадаа ямаршые муу, хайн ушарнуудһаа хүн зайлажа, аза жаргалаа мандуулха гэхэн удхатай.

Тэрэнэй юһэн дэльбэ Нуртын зондо баһал ехэ удхатай юм: Буха-Ноён баабайгаа, Дулаан-Хаанаа тахихадаа, нютагай юһэ-юһэн эрэшүүл сэргэм дээжээ үргэдэг заншалтай.

Сэсэгэй халбархан дэльбэнүүд доро 1728 гэхэн тоо Нурта налгай нютагта мүнөө ажаһуудаг зоной анхан түбхинэнэн жэлые тодорхойлон тэмдэглэнэ.

Тиигээд лэ Нуртын зоной аза жаргал хэтэдээ мүнхэ бадаржа байха гэжэ монгол туургата арадуудай эгээл ехэ хүлдэ үлзы жаргалан угалза батална.

Дүшэ дээрэ бууһан мүнгэн сагаан алха – Нуртын урашуулай гол зэмсэг байһан гэжэ мэдээжэ. «Алхагүй дархан гэжэ байхагүй» ха юм даа. Хэр угһаа хойшо алха гээшэ арад зондо нютагай магтаалшүлэгүүдыень бултанай һонорто дурадхая:

ГОЁ БАЙН

Наагуур, саагуур ябахадам,
Номгон моримни гоё байн.
Нилээн болоод ерэхэдэм,
Нурта нютагни гоё байн.

Холын замда ябахадам,
Хатарша моримни гоё байн.
Холоһоо бусаад ерэхэдэм,
Хойто-Бээм гоё байн.

Замай утые дабахадам,
Зээрдэ моримни гоё байн.
Зүүдэндээ ханаад ерэхэдэм,
Захаамин нютагни гоё байн.

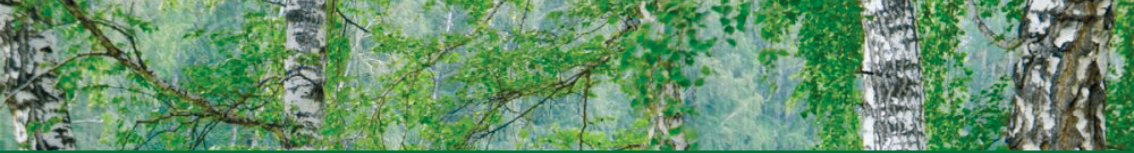
Утын харгыда ябахадам,
Ульгам зээрдэм гоё байн.
Удаан болоод ерэхэдэм,
Угтаад Нуртам гоё байн.

Нютагтаа Дарьсэрэн ахай гэжэ суутай Доржо-Цырен Бадмаевич Дымбрылов үгэ хэлэхэдээ, уряанай заншалаар аятай найханаар уудалан хөөрөжэ, Нуртын зоной эхин удхые, харида үдэнэн аха дүүнэрээ, Эсэгэ ороноо хамгаалһан баатар сэрэгшэдээ, Илалта шэрээлсэһэн эбиинэр болон эгэшэ дүүнэрээ нангинаар дурсажа, мүнөө үедэ нангинаар ханажа ябаһан залуу үедэ баяр хүргэжэ, энэ нангин хүшөө-стелэ табигшадта талархалаа мэдүүлжэ, үрээл юрөөлөө табихадаа, Ороной Табан тэнгэри, Олон Табан һахюуһад болон Буха-Ноён баабайтан, Дулаан-Хаан баабайтан һайн ханаатай, найхан заяатай хүн бүгэдые дүрбэн зүг, найман хизаарһаатнай орхилтогүй хараха, һахиха гэжэ баталаа.

Иигэжэл уран дархашуулай урданай нютаг Нурта өөрын жэнхэни буярад-монгол хүлдэ тэмдэгтэй болобо гээшэ.

Сэнгэ РИНЧИНОВ

БУРЯДАЙ ТҮРҮҮ СЭСЭРЛИГҮҮДЭЙ НЭГЭН

Улаан-Үдэ хотын Аэропорт нууринда «Радуга» (буряадшал-хада, «Һолонго») гэжэ зохидхон нэрэтэй сэсэрлиг үнихэнэй ажалладаг. Бурядад ниислэл хотын хүүгэдэй хүмүүжэдэг гэр-нүүдэй зэргэдэ тэрэ 15-дахи дугаартай. Тэндэ Аэропорт, Сокол, Солдатск, Исток, Поселье нууриргуудта ажаһуудаг залуу айлнуу-дай үхибүүд нургуулида бэлэдхэл гарана.

Эндэхи эдиршүүлэй болон тэдэнэй хүмүүжүүлэгшэнэрэй үндэр амжалта туйлаһан лэ хадань, «Радуга» сэсэрлигэй үдэр үдэрэй ажа-байдалтай танилсахаяа Үбэр-Байгалай хизаарһаа 40 гаран тусхай мэргэжэлтэн зорюута ерэжэ, нээмэл хэшээлнүүдые хараба. «Радуга» сэсэрлигэй үхибүүд 3 хэлэ тэгшэ шудална.

Ород хэлэн мүнөө ябаһан газарта бии юм аабза.

Буряад хэлэн гүрэнэйшье хаа, багашуулай дүхэригтэ үсөөнөөр зэдэлдэг. Харин эндэ жаашуулһаа байха ехэшүүлэйшье амаа ангайжа байжа шагнахаар онтохонуудые, хүмүүжүүлэгшэдынь буряад хайхан хэлэн дээрээ юрэ хөөрэхын хажуугаар, зүжэглэмэл маягаар

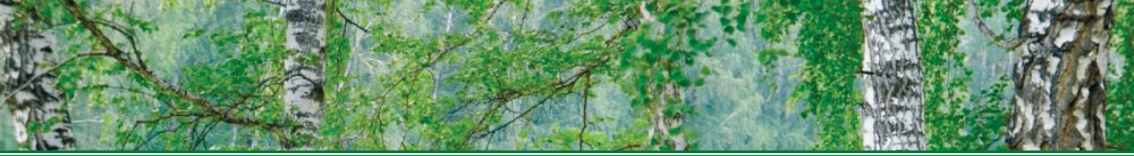
харуулжа байгаад, дээрэһэнь үшөө таабаринуудыешье үхибүүдтэ таалгана.

Англи хэлэ хургуулиин лэ хурагшад үзэгшэ гүбэ. Харин «Радуга» сэсэрлигэйхид үзэг бэшэг мэдэхэшьегүй хаа, багшынгаа бэлиг талаантай байһанайхи, тэрээн дээрэ үрхирсэ ярилдана. Тиимэһээ хэшээлдээшье эдэбхитэйгээр хабаадана. Энэшье удаа миссис Learning гэжэ нэрэтэй эхэнэр бэлэдхэлэй бүлэгтэ ябадаг үхибүүдэй хэшээлдэ зорюута ерэжэ, Гарри Поттерэй хурадаг шэдитэ хургуулида тэдэниие шэлэжэ абаба. Багашуул энээндэнь үнэн зүрхэнһөө этигэжэ, багшынгаа ама руунь орошоогүй шагнажа, үгэһэн даабари бүхэниинь угаа бэрхээр гүйсэдхэнэ.

Хуһанай үйһөөр гайхамшаг зүйлнүүдые урладаг арадай дархан Валерий Дашеевич Цыбиков «Радуга» сэсэрлигтэ хүмүүжүүлэгшээр хүдэлнэ. Тэрэнэй нээмэл хэшээл харахаяа залуу мэргэжэлтэн буляалдажа байгаад оробо. Хори бурыад дэгэлээ, бурыад малгай, утаһан бүһээ бүһэлһэн ахатан эхэнэрнүүдэй дура буляахаараал буляагаа. Хуһанай үйһөөр юушье богони сагай туршада бүтээжэ шадаха хүн гэжэ урдань тэдэнэр ухаа заяандаашье оруулаагүй байгаа. Теэд хүмүүжүүлэгшэ-багшын мэргэн хүтэлбэри доро мартагдашагүй дурасхаал улаан гараараа дархалаад, тэрэнээ бэлэг болгожо абаба бултадаа.

Баир ЖИГМИТОВ

ҮЙНЭН ДЭРЭ

*Үндэһэн арадайм түүхэдэ
Үйһэн онсо шэнжэтэйл...*

Валерий ЦЫБИКОВ

Урья урда сагһаа нааша арад зон дун сагаан хуһан модоной холтоһон – үйһэнэй шанар шэнжые тон хайнаар ойлгожо, ажабайдалдаа аргагүй ехээр хэрэглэжэ ерэхэн түүхэтэй. Улаан галаа носоохоһоо эхилээд, байра байдалаа хушаха, элдэбын ехэ бага амһарта хэдэг байһан, мүнөөшье урашуул дархална. Юундэб гэхэдэ элдэб янзын хууха амһартануудай, үхибүүдэй нааданхайнуудай, бодото бэшэ зүйлнүүдээр бүтээгдэхэн хубсаһа хунар, унтари хэбтэрийн дэлгэрһэн энэ сагта үйһэнэй шанар шэнжэ ёһотоороо сэгнэгдэхээрээл сэгнэгдэбэ гэхэдэ, алдуу бэшэл даа.

Хуһанай бүхы зүйлнүүд: хальһан-үйһэн, шүүһэн-налхи, дабир-хай, чага-шүлтэ, гүлгэнүүд, намаа, залуу мүшэрнүүд гээд лэ сог нүүрһэн, үнэхэнийньшье хүнэй ажабайдалда, хүнэй бэе махабадта тон ехэ туһатай. Харин модониинь, үндэхэнийнь урлахада, ехэ хайн шанартай гэжэ урашуул ехэтэ сэгнэдэг.

Үйһэн юундэ иимэ ехэ шанар шэнжэтэй юм гэхэдэ, «юумэн бүхэмнай эхэхээ» ха юм даа, хуһан модон зөөлэн, дулаан гэжэ мэдээжэ.

Ямаршье хүйтэндэ хуһанда няалдаад гү, али үйһэ баряад үзэхэдэ, дулаан байдаг ха юм.

Ханаа үнөөн болоһон хүнэй ханаа амаруулдаг, сэдхэл сэлмээдэг. Хуһан шугы соо хүнэй бэе махабад ёһотоор амаржа, тэнхээ тамир ородог.

Энэниие эрдэмтэд шэнжэлжэ, хуһан модон бетулин-хуһанай камфора, лупеол, фитонцидүүдээр, бетулинова кислотагаар ехэ элбэг гэжэ элирүүлһэн байна.

Хүнэй бээдэ хуһан ямар нүлөө үзүүлнэб гэжэ шэнжэлгэнүүдые хэһэн мэдээжэ эмшэн Юрий Ткаченко хуһаар элдэбын үбшэнүүдые эмшэлнэ. «Манай хуһые хитад эмшэд хойто зүгэй женьшень гэжэ нэрлэдэг. Бүхы зүйлнүүдынь эм домтой гэжэ тоологдодог.

Урдандаа айл бүхэндэ үйһэн амһартанууд байгаа. Тиимэ амһарта соо байһан ямаршье хоол үни соо муудахагүй, амта шэмтэээ алдахагүй юм. Өөрөө үйһэн муудахые мэдэдэггүй.

Хэдэн зуун жэл соо газар соо хэбтэһэн үйһэн бэшэгүүдые мүнөө уншана ха юм. Тэрэниие булта мэдэнэбди. Харин үшөө нэгэ түүхэдэхи һонин ушар гэхэдэ, ород сэрэгшэдэй дүрэнхынүүд. Александр Суворовой сэрэгшэд ямар аргаар түргэн гэгшээр ехэ зайнуудые гаталаад, амараншьегүй дайсадай дээрэһээ гэнтэ буужа ерэдэг байгаа? Тэдэнэр үйһэн дүрэнхытэй ябадаг байгаа.

Тиимэ дүрэнхынүүд хүл хүлэрүүлхэгүй, норгохогүй, элдэбын үбшэнһөө һэргылхэһээ гадна, ехээр эсээдэггүй байгаа», – гэжэ эмшэн бэшэнэ.

Буряадтамнай үйһөөр ура дарха хэдэг бэлигтэйшүүл үсөөн бэшэ. Эгээл мэдээжнэ гэхэдэ, арадай дархан алдартай Валерий Цыбиков болоно гэхэдэ, алдуугүй ха. Тэрэнэй урлаһан хонхинуур-бүмбэнүүр хоршогонуухайнуудые барихан «Булжамуур» бүлгэмэй эдир хатаршад хаана-яанагүй хатар наадаяа харуулдаг, «Погремушки» хатараараа бүхэроссийн «Синеокая Анапа» урилдаанда Гран-при шагнал абаа һэн.

Ивалгын дасанай Ногоон Дара эхын дуганай дотоодо талые нюдэндэ дулаан, барихада зөөлэн үйһөөр шэмэглээ бэлэй. Тэрэнэй болон шабинарайнь урлаһан уран нарин бүтээлнүүд хэдэн үзэмжэнүүдтэ табигдажа, олоной һонорто харуулагдаа.

Олон нүхэдтөө бэлэг болгон барюулһан уран зүйлнүүдын хэн тоолобо даа.

Мэдэһэнэ нюугаад, хэһэнэ дараад һуудаггүй Валерий Дашевичы багшамнай гэжэ олон урашуул, багшанар хүндэлдэг. Валерий Цыбиков үйһөөр урлахааа, багшалхааа гадна уран үгэтэй ирагуу найрагша гэжэ мэдээжэ. Олон шүлэг дуунуудые дун сагаан хуһанда, үйһэндэ, түйсэдэ зорюуланхай.

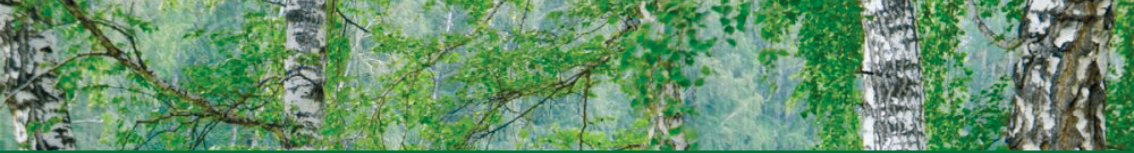
Үшөө нэгэ һайниинь гэхэдэ, «Буряад үнэнэй» үнэн нүхэр юм. «Буряадай түрүү хүнүүд» урилдаанда жэл бүри хабаадажа, Буряадайнгаа түрүү хүбүүд басагадые үргэжэ байдаг.

Сониноймнай нюурнуудта хэдэн хэшээлнүүдээ хэблүүлээ һэн. Уншагшаднай тэрэнэй зохёонһон кроссворднуудые тааха дуратай.

Һаяхана Валерий Цыбиков үйһөөр шэнэ бүтээл хэжэрхибэб гэжэ манда дуулгажа баярлуулаа. Уран дархан үйһөөр шэглэһэн унтаха дэрэнүүдые хэжэ эхилээ юм байна.

Үйһэнэй эмтэй домтой шанарые хүсэд дүүрэн ойлгоһон Валерий Цыбиков юрэл иигэжэ дэрэнүүдые хэжэ эхилшоогүй гэжэ ойлгоод,

хөөрөжэ үгэхыень хандаабди. – Мүнөө сагта олон хүнүүдэй шуһанай даралта хөөрөөд, толгойнь үбдэдэг, шадал тэнхээнийнь һулардаг.

Иихэдэл үйһэн малгайнууд, боолтонууд ехэ туһатай юм.

Харин һүниие дүүрэн үйһэн дэрэ дэрлэжэ унтахада, хайн байнгүй яахаб. Мүн баһа хоолойгоо үбдэһэн, хэршэгэнэһэн хүнүүдтэ хэды гэшын туһатай байхаб. Мүнөө сагта ехэнхи зон ажалаа компьютерэй ашаар хэнэ.

Тиимэһээ ехээр хуянтана, харин хүзүү һээрээ зүб шэгээрээ хэбтэхэдэ, үйһэн дэрэ нүлөөлхэ юм, – гэжэ арадай дархан хөөрэнэ.

Тиимэһээ мүнөөнэй элдэб үнгын юумэ шэглэжэрхиһэн дэрэнүүдтэ орходоо, шубуунай хөөбэри болон үндэһэн үйһэн дэрэнүүд лэ хүнэй бэе махабадта ашагтай байхань арсашагүйл даа.

Сэнгэ РИНЧИНОВ

ДОМОГТО ШУМААГТАА ДОХИНОБДИ

Байгаалиин гайхамшагта эрдэни зэндэмэни боложо тодорһон эмтэй домтой алдарта Шумааг аршаан алас холуур мэдээжэ болонхой. Саяанай мүнгэн дуулгата орьёл үндэр мундаргануудай дунда, хүнэй гараар дайраагүй жэнхэни байгаалиин оршондо оршодог Шумаагнай ядаһан тулиһан зониие ганса эмнэдэгээрээ бэшэ, харин үзэсхэлэнтэ гоё оршон байдалаараа холо ойроһоо ерэхэн зониие гайхуулдаг.

Далайн нйорууһаа 1558 метр үндэр талмайда зуугаад гаран аршаанта булагууд бурьялан бадаржа байдаг. Тэдэ бултадаа хүсэд шэнжэлэгдээгүйшье хаа, (эрдэмтэдэй нарин хараса доро ороогүй) аргаа бараад, эндэл ерэжэ эдэгэһэн зоной хөөрөөнүүд үльгэр домог болон хэлсэгдэдэг. Ямар аршаан юундэ туһатайб гэжэ хүн зон ойлгожо, урда саһаа бээ аргалдаг байһан гэжэ мэдээжэ. Шулуунуудта һиилэгдэһэн хуушан монгол, түбэд бэшэгүүд тэрээниие гэршэлнэ.

Тиимэһээ арадай аргада ороһон туршалгануудаар, эрдэмтэ ламанараар, арадай эмшэдээр нилээд шэнжэлэгдэһэн байна гээшэ.

Саяанай үндэр орьёлнуудые дабажа, эндэ хүрэхэ гээшэ тиимэшье бэлэн хэрэг бэшэ. Нэгэ талаар энэмнай ехэл хайн гээшэ. Юундэб гэхэдэ, байгаалидаа хайра гамгүйгөөр хандадаг хүнүүдэй байгаа сагта иимэ жэнхэни газарнууд тон хомор болонхой ха юм. Тиибэшье баяшуул мүнөө нэгэл часай туршада вертолёдоор хүр-

гүүлээдхинэ. Гэбэшье байгаалийн гайхамшагта үзэгдэлнүүдые хоёр нюдөөрөө хаража, сэдхэлээрээ ойлгожо, хадуужа абаха гэжэ оролдодог зон үсөөн бэшэ.

Наян модо үгсэжэ, хада өөдэ абирагдаха юм. Түнхэнэй Хойто-Голһоо замаа эхилдэг.

Зөөхэй гэжэ үргэлэй газарта эдэе унданайнгаа дээжые үргэн зальбаржа, замаа заладаг. Гол үргэхэ эдээн – зөөхэй.

Шумаагта жэлэй дүрбэн сагта ошоходо болоно. Зунай хуушаар, намарай эхеэр тиишээ гарахада, эгээл хайн хаһа гэжэ тоологдодог. Зунай ааяма халуун намдаһан, боргооһо батаганааншые хомордоһон байха. Теэд тэрэ саг даншые хаа түргэн үнгэршэдэг. Хада уулаар хүйтэржэ, саһан эртэ ородог.

Үбэлын аяншалагшад лэ ошодог. Хабарай тэнгээр лэ дулаардаг. Саһанай хайлаһан газарнуудта ургыханууд дохилзожо, хада уулаар ургадаг сагаан дали, тэрэнги, мүнхэ ногоон һангизай хангалтадаг.

Зунай эхиндэ эгээл тааруу һэрюухэн байдаг. Саһан хайлаһан, теэд үшөө ехэ халуун буугаагүй, аршаанда ороходо эгээл тааруу – хүн зон үсөөн, ээлжээн гэжэ үгы. Эгээл энэ хаһада Ивалгын аймагай Гүрэлбын дунда һургуулийн табан багшанар, дүрбэн һурагшад зунайнгаа амаралтын эхиндэ холын хараатайгаар зорижо гараһан байна.

Энэ багахан бүлэгы Түнхэнэй Зуун-Моринһоо гарбалтай, эндэхи газар уһаяа, гурум заншалаа тон хайнаар мэдэдэг Зоригто Владимирович Бильдуев Бэлигто Аюшеевич Данжеев хоёр ударидаа. Багшанараа дахажа, аяншалгада дуратай Серёжа, Дамба, Буянто, Дугар шабинарынь Зүүн Саяанай үзэсхэлэниие үзэхээ шармайгаа.

Хүдэр эрэшүүлээр эхэнэр багшанар Светлана Бальжинимаевна Пилданова Наталья Цыдыповна Цыбенова хоёр зоригтойгоор жэгдэ ябалсаа.

Тэдэ залуушуулые мэдээжэ арадай дархан алдартай Валерий Дашеевич Цыбиков уран үгөөрөө, ирагуу шүлэгүүдээрээ сэнгээжэ ябаа.

Захааминай ахатан Захааминайнгаа суута замбаа шара тоһотойнь абажа гараа. Бултаниие замбаагаар хүндэлжэ, буряад арадай уни холоһоо хэрэглэдэг гутадаггүй, буритадаггүй шэмэ ехэтэй энэ хоол бултанда хайшаагдаа.

Домогто Шумаагта амархадаа, уран дархан, ирагуу найрагша Валерий Цыбиков хэдэн шүлэгүүдээ зохёогоо.

Сэнгэ РИНЧИНОВ

ХАЛЬМАГ ДАНГИНАДА

Валерий ЦЫБИКОВ

Баглаа бамба сэсэгүүдэй хайхание
Буряад булгата хайхан оронһоо
Баринаб, дурдан шамдаа холоһоо –
Бадархан дуранайм хальмаг дангина.

Уула үндэр хадата нютагай
Уран омогтой дорюун хүбүүмби,
Талата газарташ талаархан дурлаад,
Таалан дурсанаб, тэбэрин шамайгаа.

Наһаншье түргэн тэхэрилтэгүйгөөр ошоно –
Нарбашье үнихэнэйл сайжа захалаал.
Наһанайм хуби заяанда хойшодоо
Нангин найдални мэтээр үлөөл.

Байгал далайн долгилон байхада,
Бамба сэсэгүүдэй халбарха үедэ
Бодол сэдхэлээ хүлгүүлэн гэнтэ
Бахархан домоглохоб, хальмаг дангина.

*Үйхэн дээрэ шүлэг, үйхэн сэсэгүүд
2017 оной нэгэдүгээр нарын 9*

Ансамбль «Тоонто», 1995 он

Гурбан нүхэд: Валерий Цыбиков, Дамдинсурен
Доржогутабай, Галан Гунзынов.
Буряад драмтеатр «Буряадай түрүү хүнүүд»

Директор клиники «Хасгадай» доктор медицинских наук,
профессор Жамбын Байгал.
курорт Аруша 2006 Фестиваль малых народов мира.

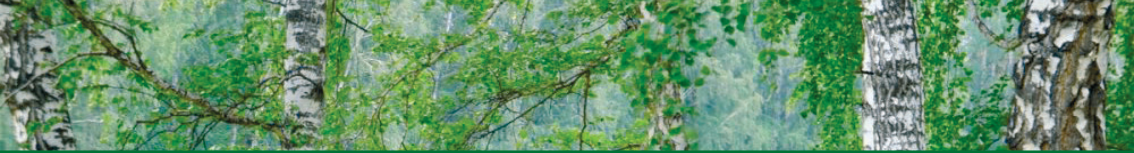

«Уран-Дүшын» гэгшүүд Захааминай номой санда. 2009 он

Захааминай сүлөөтэ барилдаагаар СССР-эй спортын
мастернууд: Валерий Цыбиков, Гомбо Шагдуржапов, 2017 он

«Коралловые бусы» кинодо хэгдэһэн үйһэн онгосо. 2023 он

Даша Цыбиковэй үйһэн дээрхи портрет. 2017 он

«Золотая береста» г. Асино. Томск мого, 2023 он

Тула загaһандаа шарбагдaһан хурин хара хурхууд

Хамнигадай үйһэн урса гэр. Томск 2021 он Дархашуул: Андрей Дондупов, Баргашан, Сокто Дашиев Хориин аймаг

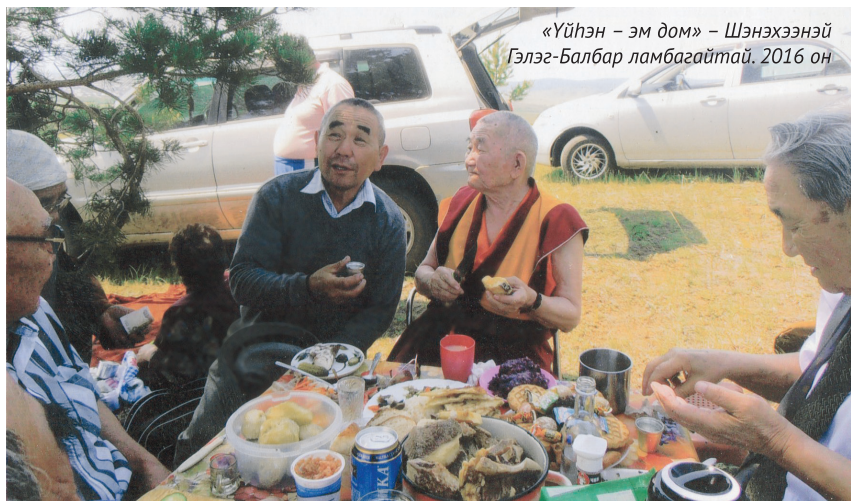
Улаан-Батор, 2023 он

Нуртын эхин шатын нургуули дүүргэгшэд, 2012 он

г. Асино, Томская область. Буряадай үйһэшэд хоёрдохи нуурида хүртэгшэд, 2023 он

«Үйхэн – эм дом» – Шэнэхээнэй
Гэлэг-Балбар ламбагайтай. 2016 он

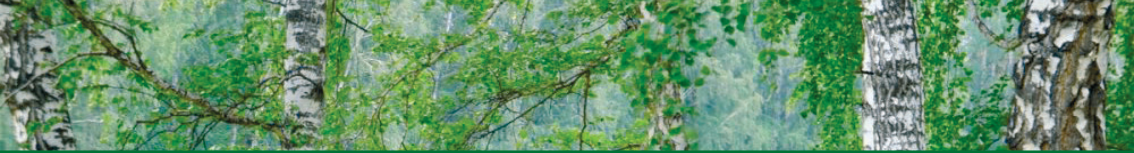
«Хуһанай найхан нютаг
– Нурта» дууе Буряадай
габьяата артист
Доржо Шагдуров Вера
Шобосоеватай гүйсэдхэнэ

Үйлэ заяанайнгаа бэлигээр
«Үйхэн гэрэл» носооһон
Захаамин Нуртын хүбүүндэ
Захагүй амжалта хүсэе!

Мастер-хэшээл,
Улаан-Баатар,
2013 он

«Үйхэн тухай уран үгэ».
Буряад FM-радиоогй дамжуулгада. 2021 он

«Буряадай нэгэ үдэр»,
Япон кинодо. 2017 он

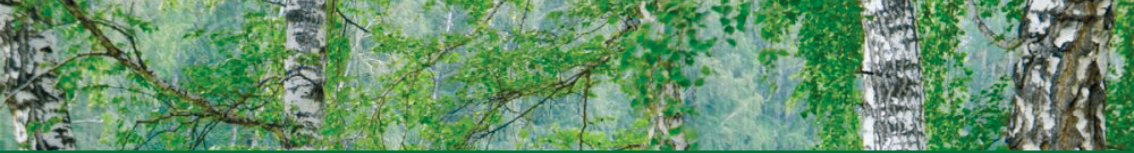
Захааминай аймагай экономикын үдэрнүүд.
Буряад драмтеатр, 2007 он

«Багша ба шаби» үзэсхэлэн
Байгааалин музей, 2010 он

Буряадай болбосоролой орлогшо сайд
Сергей Добрынин һонирхоно. май 2012 он

Бүх дэлхийгээ буулан аяншалагшадай хонирхолдо, түрүү шаби Солбон Самбилов

*Эдир шаби – найдал түрүүлхэн одхон
Дарима. 1992 он*

*«Хунахан» ирагуу дуу зохёогшо
Чингис Гүрүевтай*

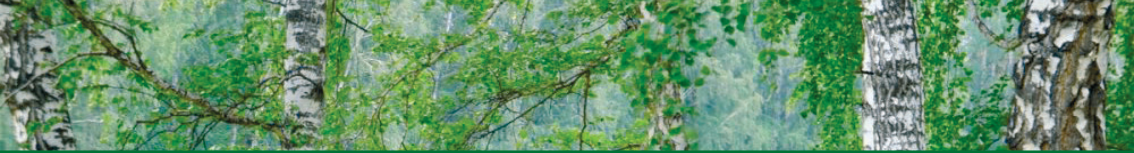
«Үри үхбүүдэйнгээ заяанай жаргалыг үндэһэн
заншалнуудаараа сахия!»
Ууган зээ Доржотоёо. 2013 он

Совет Армиин зэргэдэ алба хэжэ
байхадаа; Рязаньска можо;
Сергей Есенинэй тоонто
Константиноводо Буряадһаа
сэсгүүдые табижа ёһолоо, 1980 он

«Эрэ хүнэй түшэг –
Наһанай хани нүхэртөө» –
баглаа сэсэг. 2022.22.02

Буряад Уласай түрүүшын Юрэнхылэгшэ Леонид Потапов һонирхоо. 2006 он

Буряад ороной Толгойлогшо Алексей Цыденовсье ехэтэ һонирхоно. 2022 он

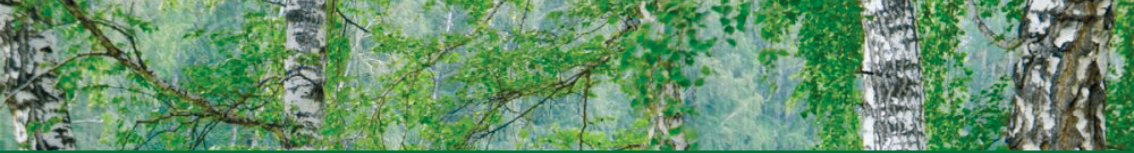

«Түхэрээн хибэс» гэхэн хонхинуур-жэнгинуур бэлэгтэй хоёр Олимпиадын абарга, дүрэ буяалдалгын барилдаагаар дэлхэйн зургаа дахин абарга Сергей Белоглазов Улаан-Үдэдэ

«Дүрбэлжэн ринг» гэхэн хонхинуур-жэнгинуур бэлэгтэй «Москва-80» Олимпиадын абарга Шамиль Сабиров, 2015 он

«Буряад үнэн - 100 жэл», оперо ба баледэй театр, 2021 оной декабриин 21

«Нургуулминь бүхыгөөрөө, нурагшадшы, багшанаршы танай үзэсхэлэнгы хаража хужарлаа, танаар омогорхоо. Тандаа баяр хүргөөд, үшөөл олон бэлигтэй бэрхэ шабинартай болохытнай хүснэбди!»

Владимир Бадмаев, багшын эрдэмэй дид-доктор,
Россиин габьяата багша, Ивалгын аймагай Хойто-Бэеын нургуулийн захирал

58 Если дома береста, —
поживете лет до ста!

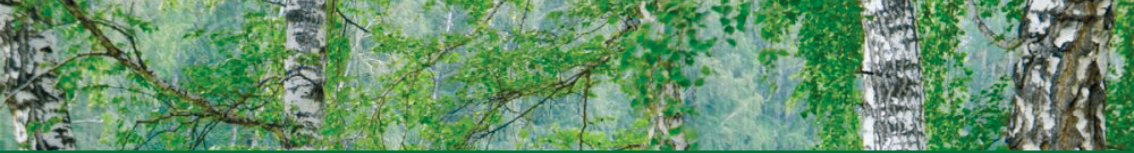

Мастер-хэшээл, Орлик, Ахын аймаг, 2018 он

*Оюутан ябахдаа Москвада нүхэсэһэн Европын хүрэл медальта (1979 он)
Александр Дугаровтай, Улаан-Үдэ, 2005 он*

Майн 9. Агуу Илалтын хайндэр, абатаяа, басагадтаяа, Улаан-Үдэ, 1987 он

Гэр бүлөөрөө бултадаа
Үйхөө хуулахаяа
Тоонто нютагтаа...
2018 он

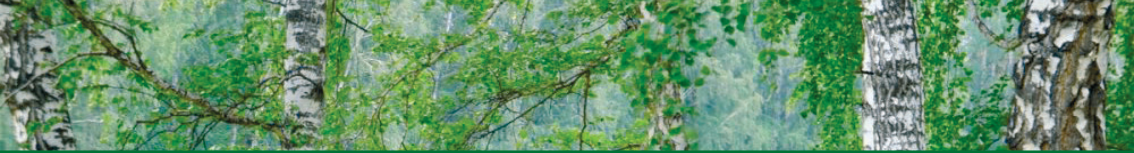
На съемке кинофильма «Горячий снег»
По роману Ю.Бондарева. Новосибирск 1972г.

«Горячий снег» гэхэн кино буулгалгада,
Новосибирск могой, 1972 он

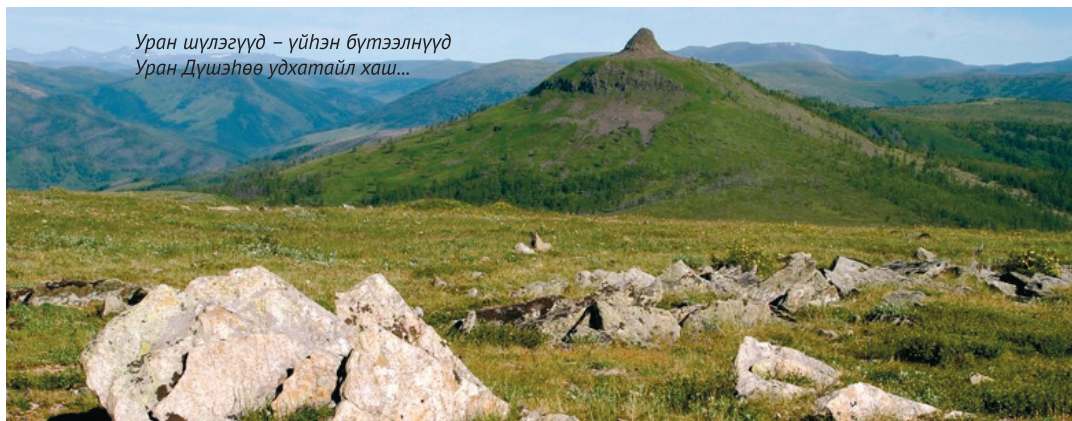

Могой ба морин жэлнүүдэй уулзалга.
«Сагаалган – 2001-2002»

Уран шүлэгүүд – үйхэн бүтээлнүүд
Уран Дүшэнөө удхатайл хаш...

«Үйхэнэй гэрэл» үзэсхэлэн, Х. Намсараевай
нэрэмжэтэ уран зохёолой музей, 2003 он

БИПКРО-до
мастер-хэшээл

Буряад хэлэнэй
болон ажалай
хэшээлнүүдые
нэгэдхэнэн
хэшээлдэ,
Гүрэлбэ,
2009 он

62 Если дома береста, —
поживете лет до ста!

Үйхөөр
хангалтаһан сай
амтатай даа

Бүхы юумэ – юушые үйхөөр
бүтээжэ болохо

Толгойн үбшэ болжуулна, шүһанай
даралта тааруулна, бэе махабад
һэргээнэ

ДАРХАН СОЛООРОО БАДАРЬАН НУРТАМ

Үгэнь *Валерий Цыбиковэи*

Хүгжэмынь *Вера Шобосоевагай*

Наранай элиэ сасараад,
Нютагни эндэ байдаг юм.
Дархан солоо дамжуулаад,
Дуунайм эхин – Нуртам юм.
Нурта – үлгы нютагни
Эбиин түрэхэн газар юм.
Эрхим хүнүүд эндэл юм,
Нурта – үлгы нютагни.
Зэдэ голоо дээшлээд,
Захаамин зоной захал юм.
Зондоо жаргал үрэгээд,
Занишал гээшэнь хайхан юм.
Нурта – үлгы нютагни
Баабайм түрэхэн газар юм.
Эрхим хүнүүд эндэл юм,
Нурта – үлгы нютагни.
Дүрбэн сагай эрьээн соо
Дархан хүбүүд эндэл юм.
Дайдын олон дархадһаа
Дүүрэн уран солотойл юм.
Нурта – үлгы нютагни
Мини түрэхэн газар юм.
Эрхим хүнүүд эндэл юм,

Нурта – үлгы нютагни.
Элдин дайдын альган дээрэ
Эбтэй, номтой, буянтай,
Эгээл нангин ханагдаа
Эхэ нютаг байхал даа.
Нурта – үлгы нютагни
Манай нангин газар юм.
Эрхим хүнүүд эндэл юм,
Нурта – үлгы нютагни.

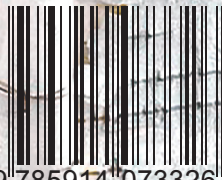
Валерий ЦЫБИКОВ

ҮЛЗЫ ХЭШЭГТЭЙ ҮЙҮН

Редактор *Сэнгэ Ринчинов*

Вёрстка *И.К. Чебукова*
Корректор *П.Б. Долсонова*

ISBN 978-5-91407-332-6

9 785914 073326

Слано на верстку 30.06.23. Подписано в печать 28.09.2023.
Печать офсетная. Гарнитура Times New Roman.
Усл. печ. л. 3,72. Формат 60х84^{1/16}. Тираж 400. Заказ 23-143.

Отпечатано в АО «Республиканская типография» 670000, г. Улан-Удэ, ул. Борсоева: 13.